

4 DRUHÉ BULHARSKÉ CARSTVÍ (1187–1396)

UPEVNĚNÍ A TERITORIÁLNÍ ROZŠÍŘENÍ BULHARSKÉHO STÁTU

Příměří uzavřené mezi byzantským císařem Izákem II. Angelem a Petrem a Asenem nebylo míněno ani na jedné straně jako základ trvanlivého míru. Izák II. se nevzdával nadějí na znovuzískání Bulharska, avšak ani Petr a Asen nebyli spokojeni, protože považovali za svůj cíl získat zpět všechna území, která patřila k Bulharsku za vlády carů Symeona a Samuela. Za normálních okolností by Asenovcům na podobnou akci zřejmě nestačily síly a dá se předpokládat, že Izák by znovu zaútočil i proti již svobodnému bulharskému území. Naštěstí pro Asenovce se právě v této době Byzanc znovu dostala do světelné situace v souvislosti s událostmi na východě. V roce 1171 se v Egyptě zmocnil vlády seldžucký vojevůdce kurdského původu Sálah ad-Dín Júsuf ibn Ajjúb (Saladin; 1137–1193), který se rozhodl vyhnat křižáky z Levanty a obnovit zde moc islámu. 4. července 1187 porazil Saladin u Tiberiadského (Kineretského) jezera křižácké vojsko, obsadil Sidon, Nazarét, Kaisareu (Caesareu), Akro, Aščelon a 2. října téhož roku i Jeruzalém. Do roku 1189 vyhnal křižáky z větší části Sýrie a Palestiny. Proti Saladinovi byla v západní Evropě vyhlášena již v roce 1187 třetí křížová výprava, do jejíhož čela se postavil sám císař Svaté říše římské Fridrich I. Barbarossa (1152–1190, císařem od 1155).

Pro Byzanc nepředstavoval Saladin přímé ohrožení. Mnohem větší strach měl Izák II. z křižáků, zvláště když se Fridrichovi I. podařilo získat k účasti na křížové výpravě i další evropské panovníky. Znovudobytí Levanty křižáky nebylo v zájmu Byzance tím spíše, že Fridrich I. proti ní podporoval ikonijského sultána Kilidže Arslana, který ovládal vnitrozemí kdysi byzantské Malé Asie. Od Byzance žádali křižáci povolení k průchodu své armády. Izák II. se necítil dostatečně silný, aby mohl žádost odmítnout. Koncem prosince 1188 byla v Norimberku podepsána dohoda mezi Fridrichem a vyslanci Izáka II. Angela, podle které se Byzanc zavázala umožnit křižákům průchod po trase Bělehrad – Niš – Sredec (Sofia) – Plovdiv – Adrianopol (Odrin) – Cařihrad, tedy přes tu část bulharského území, které zůstalo i po příměří s Asenovci pod byzantskou kontrolou. Císař se dále zavázal přepravit křižáky dále po moři na asijskou pevninu.

Křižácká vojska byla dopravena z Bělehradu do Braničeva po Dunaji a odtud dále pokračovala po souši směrem k Niši a Sredci. Tak jako při minulých křížových výpravách i třetí pochod byl doprovázen konflikty křižáků s místním obyvatelstvem, které se bránilo tím, že zahájilo proti křižáckým jednotkám

záškodnickou válku. Byzantské úřady je v tom tiše podporovaly a nezábovaly křižáky tak, jak předpokládala norimberská dohoda, a jejich pověřenci, určení za průvodce, vedli úmyslně křižácké oddíly mimo hlavní cesty, kde byly často napadány oddíly z místních obyvatel. Izák II. totiž v létě 1189, kdy byli křižáci ještě v Uhrách, uzavřel se Saladinem tajnou dohodu namířenou proti Kilidžovi a tím nepřímo i proti Fridrichovi I. Ten nakonec zanechal svou posádku v Plovdivu a táhl Thrákií až k Adrianopoli (Odrinu), kde hodlal přečkat zimu 1189 až 1190. Zdálo se, že mezi ním a Byzancí dojde k otevřené válce. Zhoršujících se vztahů mezi Fridrichem a Izákem využil nejprve srbský župan Štěpán Nemanja (1151–1195) a posléze i oba Asenovci, kteří vyslali posly k Fridrichovi a nabídli mu spojení proti Byzancí. Petr byl ochoten poslat na pomoc Fridrichovi čtyřicetitisícovou armádu a uznat jeho svrchovanost, potvrdí-li jeho carský titul. Fridrichovi však záleželo především na dobytí Jeruzaléma, a proto se nechtěl zaplétat do balkánských záležitostí. 24. února 1190 nakonec uzavřel s Izákem II. novou dohodu a v březnu odplul přes Dardanely do Malé Asie. I když Fridrich porazil Seldžuky, nakonec ani tato výprava nebyla úspěšná. Samotný Fridrich se utopil při koupání v kilikijské řece Salef (dnes Göksu v Turecku).

Jakmile si Izák II. uvolnil ruce, rozhodl se znovu pustit do války s Asenovci, jejichž armáda plánovala vpád do Makedonie. Byzantské vojsko postupovalo na jaře 1190 obvyklým způsobem, totiž přes průsmyky Staré planiny a zároveň na lodích proti proudu Dunaje. Cílem císařova pochodu bylo bulharské hlavní město Tárnovo. Asenovci si však povolali na pomoc Kumány, kteří překročili Dunaj a přinutili Izáka k ústupu na jih. Jako již mnohokrát v předešlých byzantsko-bulharských válkách i nyní využili Bulhaři horského terénu Staré planiny a v soubojích přepadli ustupující byzantské vojsko. Porážka byla téměř úplná a císař sám se musel zachránit útekem do pevnosti Boruj. Bulhaři se pak zmocnili na přechodnou dobu i pobřežních měst Varny a Anchiala (Pomorie) a uskutečnili výpad do Thrákie. Příštího roku (1191) se Izák vypravil proti Štěpánu Nemanjovi, který se zmocnil nejen údolí Moravy, ale i části Makedonie včetně Skopje a oblasti Vitoše i se Sredcem. Tentokrát Izák Srby porazil a přivlastnil si města, která Nemanja dobyl, včetně pro Bulhary důležitého Sredce. Potom pokračoval dále na sever a přitáhl až k Bělehradu, kde se mu podařilo ujednat proti Nemanjovi i Asenovcům spojení s uherským králem Bélou III. Boje mezi Byzancí a Bulhary pak byly vedeny se střídavým úspěchem až do roku 1194, kdy se válečné štěstí přiklonilo výrazně na bulharskou stranu. Nejprve byla byzantská armáda poražena u Adrianopole (Odrinu) a pak Bulhaři dobyli Sredec, který již trvale zůstal v bulharských rukou. S velkou slávou dal odtud Asen převést do Tárnova ostatky svatého Ivana Rilského, které zde roku 1187 Béla III. vrátil Izákovi. Císař chystal na rok 1195 novou výpravu proti Bulharům, avšak 10. dubna 1195 byl ve vojenském ležení svým bratrem Alexiem svržen z trůnu a oslepen.

Nový císař Alexios III. (1195–1203) se snažil s Bulhary vyjednávat, avšak jednání nebyla úspěšná. Po obnovení bojů již Alexios nebyl schopen bránit se bulharské moci tím spíše, že v dubnu 1196 zemřel jeho spojenec Béla III. a nový uherský král Emerich (1196–1204) byl plně zaměstnán vnitřními spory v Uhrách. Bulhaři se zmocnili západních oblastí kolem Vidinu a Braničeva a povodím Strumy pronikli až k Egejskému moři.

Vojenské výboje Asenovců byly nenadále přerušeny vnitřní krizí bulharského státu. Asenovci si zřejmě svými snahami po upevnění ústřední moci, která byla pro úspěšný boj s Byzancí nezbytná, znepřátelili některé bojary. V roce 1196 se Asen, kterému zřejmě Petr roku 1187 (nebo 1190) přenechal vládu, stal obětí bojarského spiknutí vedeného jeho bratrancem Ivankem. Asen byl zavražděn a Ivanko se zmocnil Tárnova, avšak Asenův bratr Petr, který se zdržoval kdesi na východě země, urychleně sebral vojsko a vytáhl proti spiklencům. Ti spoléhali na pomoc Byzance, která však nepřišla, protože byzantské vojsko se vzbouřilo a odmítlo táhnout přes nebezpečnou Starou planinu. Ivankovi nezbylo než utéci do Byzance a Petr obsadil Tárnovo. O jeho krátké druhé vládě (1196–1197) není bližších zpráv, jeho spoluvládce se však stal nejmladší Asenův a Petrův bratr Joanica, kterému se podařilo utéci z Cařihradu, kam byl – jak již víme – poslán v roce 1187 jako rukojmí. V roce 1197 byl i Petr zavražděn jakýmsi nespokojeným bojarem a Joanica se stal pod jménem Kalojan (řecky Kaloioan – dobrý Joan-Jan) samovládce.

Kalojan (1196–1207) se stal carem v těžké době, kdy byzantské nebezpečí nebylo stále ještě zažehnáno a navíc v zemi vypukla bojarská vzpoura. Spor Asenovců s Byzancí však vzal nenadálý obrat. Asenův vrah Ivanko, který se dal do byzantských služeb a stal se z pověření císaře Alexia správcem plodivské oblasti, se roku 1198 prohlásil nezávislým vladařem, na což císař reagoval vysláním trestné výpravy. Byzantské vojsko vedené protostratorem Manuilem Kamickou sice dobylo Ivankovu předsunutou pevnost Kričim, avšak nakonec bylo v Rodopech obklíčeno, přičemž do Ivankova zajetí upadl i samotný Kamica. Ivanko pak uzavřel spojenectví s Kalojanem a vydal mu zajatého Kamicu. Proti císaři mezitím vystoupil další odbojník, bojar Dobromil Chris (Chríz), jenž byl původně v roce 1185 vyslán Petrem a Asenem s malým oddílem do Makedonie, kde se mu podařilo vyvolat povstání v oblasti Strumy a vypudit odtud Byzantince. Protože císař odmítl zaplatit Kalojanovi za Kamicu výkupné, vykoupil jej Chris a oba pak společně zahájili roku 1201 odboj proti Byzanci. Zmocnili se značné části vardarské Makedonie, kde obsadili Prilep a Bitolu,

vpadli do řecké Thesálie a pronikli až na Peloponés. Nesnázi, které Byzanci působili Ivanko a Chris, využil Kalojan k tomu, aby upevnil svou moc a zmocnil se Pomoraví a části Srbska. Na jaře 1201 Bulhaři a Kumáni vtrhli do Thrákie a jejich vpád byl odvrácen nakonec jen díky tomu, že na straně císaře vystoupil haličský kníže Roman, který napadl Kumány od severu, takže se museli stáhnout. Současně ale jiná bulharská armáda pod vedením samotného Kalojana zaútočila proti byzantským městům na černomořském pobřeží, obsadila bez boje Constanțu (v dnešním Rumunsku) a nakonec se zmocnila i Varny. Byzanc tak přišla

prakticky o celé černomořské pobřeží a tím i o možnost napadnout Bulharsko z moře nebo od Dunaje.

Byzantská moc na Balkáně se ocitla počátkem 13. století v naprostém rozvratu. Vzniklou krizí dokázal císař Alexios vyřešit jen s největším vypětím. Nejprve se v roce 1200 zbavil Ivanka, jemuž slíbil za ponechání dobytých území v Rodopech úplnou beztrávnost, pokud se k němu dostaví a podrobí se. Ivanko uvěřil císařskému slovu a dostavil se do Cařihradu, načež jej Alexios nechal uvrhnout do želez. O jeho dalším osudu není nic známo. Potom se řeckým vojevůdčům podařilo zdolat i Kamicu a konečně se podrobil i Chris, který si ovšem svá území ponechal. Na obou stranách byla zároveň již patrná únava z nepřetržitého válčení, a tak byl, někdy na přelomu let 1201 a 1202, konečně mezi Alexiem a Kalojanem uzavřen kompromisní mír. Byzanc se musela definitivně vzdát myšlenky na znovudobytí Bulharska, kde Kalojan ovládal severní Bulharsko, Pomoraví, Braničevsko a oblast kolem Bělehradu. Naproti tomu Byzanc si měla podržet Thrákie a Makedonii včetně oblastí kolem Bitoly a Prilepu, kterých se musel Chris vzdát v její prospěch. Resignace na tato území považoval Kalojan ze strany Chrise (který byl teoreticky stále ještě jeho vazalem) za zradu a rozhodl se jeho knížectví zničit. Ještě v roce 1202 byl Chris vojenským zásahem vypuzen a Kalojan připojil ke svému státu větší část Makedonie a Kosova s městy Prištinou a Prizrenem.

Kompromis s Byzancí nicméně ještě neznamenal definitivní upevnění Bulharska, protože na Pomoraví a území v Srbsku vznesl nárok uherský král Emerich, který se zmocnil Bělehradska i Braničevska a Niš přenechal svému srbskému vazalovi jménem Valkan. V roce 1203 tam Kalojan vypravil silnou armádu Bulharů a Kumánů, které se podařilo vypudit jak Valkana, tak i Uhry.

CÍRKEVNÍ UNIE S ŘÍMEM A PÁD BYZANCE

Nepřátelský poměr k Byzanci a potřeba zajistit se proti Uhrám přinutily Kalojana hledat oporu u papežské kurie. Protože Asenovi a Petrovi Fridrich Barbarossa odmítl potvrdit podobně jako byzantský císař carský (a v pojetí Bulharů tedy vlastně císařský) titul, obrátil se Kalojan s touto žádostí na papeže Inocence III. (1198–1216), jehož svrchovanost byl ochoten uznat. Bulharský vládce doufal, že svazkem s Římem zlepší svou pozici proti Uhrám a vyhne se také nebezpečí střetu se čtvrtou křížovou výpravou, která se začala připravovat roku 1202. Inocenc III. viděl v Kalojanově návrhu možnost jak překonat velké církevní schizma z roku 1054 a podřídit si alespoň část východní církve. Bulharské církvi měla být ponechána autonomie, bohoslužba i vlastní tradice, ovšem výměnou za uznání papeže jako duchovní hlavy křesťanstva. Jednání o unii s Římem trvala až do roku 1204. Kalojan se v dopisech papeži tituloval jako „císař Bulharů a Valachů“ a žádal potvrzení tohoto titulu.

Mezitím dostaly události nenadálý obrat. Čtvrtá křížová výprava měla osudové důsledky jak pro Byzanc, tak pro Bulharsko. Křížáci vedení Bonifácem z Montferratu se soustředili v Benátkách, které je měly na svých lodích přepravit do Egypta. Protože ale křížáci nebyli schopni za přeplavbu Benáťčanům zaplatit, přijali nabídku benátského dóžete Enrica Dandola, aby ve službách

Olovená pečet cara Kalojana (1196–1207)

benátské republiky dobyli dalmatský přístav Zadar. Do dobytého Zadaru se ke křižákům dostavil syn svrženého byzantského císaře Izáka II. Alexios a žádal je o pomoc proti uchvatiteli trůnu Alexiovi III. Na jaře 1203 se objevili křižáci před Cařihradem. Alexios III. utekl a na trůn se vrátil Izák II., jenž jmenoval syna za spolucísaře jakožto Alexia IV. Skutečnými vládci ve městě se však stali Benátčané a vůdci křižáků. Uprchlý Alexios III. požádal Kalojana o pomoc výměnou za uznání, avšak carský titul od svrženého císaře byl pro bulharského panovníka bezcenný, a proto raději využil situace, aby vojensky obsadil část území ve vardarské Makedonii nacházející se ještě pod byzantskou nadvládou. Tak byly k Bulharsku připojeny oblasti kolem měst Prizren, Skopje, Ochrid aj. K rozuzlení došlo již příštího roku. V lednu 1204 došlo v Cařihradě ke vzpouře proti Izákovi II. i Alexiovi IV., které bylo současně povstáním proti nenáviděným Benátčanům. Do jeho čela se postavil Alexios Dukas Murzufal, který se prohlásil za nového císaře pod jménem Alexios V. Alexios IV. byl zavražděn a Izák II. krátce nato ve vězení zemřel. Následovala regulérní válka mezi Alexiem V. a křižáky, kteří město 13. dubna 1204 dobyli a strašlivým způsobem zpustošili. Kalojan sám nabídl křižákům pomoc při dobývání Cařihradu, ovšem s podmínkou, že tam bude po jeho dobytí korunován, což křižáci pochopitelně odmítli. 16. května 1204 vytvořili křižáci na troskách Byzance vlastní latinské císařství a prohlásili císařem flanderského hraběte Balduina. Ten se nicméně stal jen nominálním vládcem říše, neboť ovládl jen asi pouhou čtvrtinu původního byzantského území, zatímco zbytek byl rozdělen dílem mezi ostatní křižácké vojevůdce, kteří měli uznávat latinského císaře za svého lenního

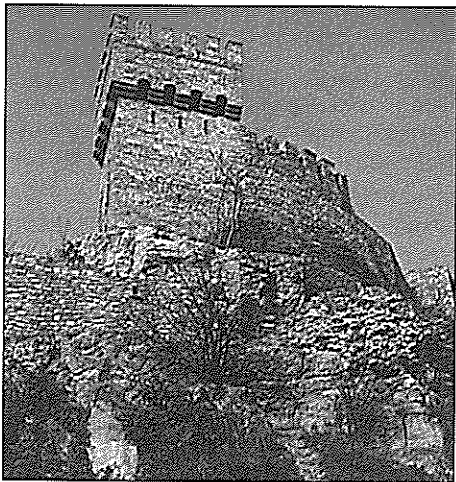

Pád Konstantinopole do rukou křižáků roku 1204

pána, a dílem Benátky. Hlavní vojevůdce Bonifác z Montferratu se stal králem soluňským. Zcela mimo vliv „Latinů“ vznikly na někdejších byzantském území i tři nástupnické „řecké“ státy – Nikaia, Épir a Trapezunt, které se prohlašovaly za přímé dědice byzantského, tedy (východo)římského císařství.

Události v Cařihradě uspořádaly církevní unie s Římem. Již v březnu 1204 vyslal papež do Bulharska svého legáta kardinála Lva. Cesta nebyla bez problémů, protože uherský král Emerich, který neuznával Kalojanovu vládu za legitimní, legáta zadržel a propustil jej teprve po důrazné papežově intervenci. 7. listopadu 1204 vysvětil Lev tärnovského arcibiskupa Vasilije na primase bulharské církve a biskupy preslavského a velbáždského na metropolity. Na druhý den – 8. listopadu 1204 – korunoval kardinál v Tärnově Kalojana na krále a udělil mu zároveň žezlo a korouhev svatého Petra a právo razit mince. Označení král (*rex*) bylo nejvyšší hodností, kterou papež mohl udělit, protože titul císař (*imperator*), Kalojanem vyžadovaný, v dobovém chápání náležel jen korunované hlavě Svaté říše římské a vládci Byzance, i když v druhém případě řecký výraz *basileus*, který císařové používali, byl původně ekvivalentem latinského pojmu *rex*. Kalojan proto nebyl spokojen a nadále používal titulu car ve významu císař, stejně jako Vasilij užíval titul patriarchy. Vznik unie a uznání papeže za hlavu církve ostatně v praxi bulharskou církev nijak neovlivnily.

Ačkoliv Kalojan původně nabízel křižákům pomoc proti Alexiovi V., jeho poměr ke křižákům velmi rychle ochladl, neboť Balduin hájil zásadu, že k latinskému císařství patří všechna území, která dříve náležela Byzanci, což v praxi znamenalo, že popíral i samostatnost Bulharska. Kalojan velmi rychle pochopil nové nebezpečí a uzavřel spojenectví s Řeky v Épiru, Trapezuntu a především v západní Malé Asii, kde si nejenom udrželi nezávislost na Latinech, ale obnovili i jakousi zbytkovou byzantskou říši, nazývanou podle svého hlavního města Nikaia „nikájským císařstvím“. Počátkem roku 1205 vpadl Kalojan s Kumány do Thrákie. Odevšad přicházeli k carovi deputace se žádostmi, aby se ujal pravoslavného obyvatelstva proti nenáviděným Latinům (= západním křižákům). Jedno město za druhým povstávalo, pobíjelo křižácké posádky, připojovalo se ke vzpouře a uznávalo za svého vládce Kalojana. Balduin byl proto nucen povolát proti novému nepříteli vojsko z Malé Asie a k rozhodující bitvě došlo 14. dubna 1205 u Adrianopole (Odrinu). Latinské vojsko bylo úplně poraženo a sám Balduin upadl do zajetí. Zajatý latinský císař byl odveden do Tärnova, kde následujícího roku za poněkud nejasných okolností zemřel (údajně svedl ženu Kalojana, který ho pak nechal zabít). Kalojan se pak obrátil proti Bonifácovi z Montferratu, který se právě snažil dobýt Peloponés. Také zde byl úspěšný: zmocnil se části Makedonie a připojil ji ke své říši, jeho vojevůdci Šišmanovi se dokonce podařilo dočasně obsadit i Soluň, avšak návrat Bonifáce se silným vojskem jej přinutil město vyklidit. Následujícího roku (1206) se Balduinův bratr Jindřich Flanderský, který byl prohlášen latinským císařem (1206–1216), spojil s Bonifácem a pokusil se Kalojana porazit. Podařilo se mu odrazit bulharský útok na Adrianopoli a obsadit znovu města na černomořském pobřeží. Kalojan proti němu uzavřel spojenectví s nikájským císařem Theodorem Laskaridem (1204–1222) a v roce 1207 znovu zaútočil. Velké naděje v něm vzbudila smrt Bonifáce z Montferratu v malé potyčce

Balduinova věž v tärnovské pevnosti Carevica, kde byl podle legendy vězněn a zabit latinský císař Balduin I.

s bulharským oddílem u Mosinopole v červenci téhož roku, a proto se rozhodl znovu zaútočit na Soluň, kterou oblehl. Zde se stal obětí spiknutí bojarů: v noci na 8. října 1207 jej v jeho stanu zákeřně probodl ve spánku kopím kumánský vojvoda Manastar. Nazítří car svému zraněné podlehl.

Příčiny bojarského spiknutí je nepochybně třeba hledat v Kalojanových pokusech o centralizaci státu a o upevnění panovnické moci, při kterých se zamýšlel opírat proti bojarům o nižší šlechtu a širší lidové vrstvy, které měly jeho vládě zajistit širší mocenskou základnu. Snaha zajistit si rozsáhlejší podporu vedla Kalojana i k tomu, že nepronásledoval bogomily a paulikiány, kterým naopak na jejich žádost poskytoval ochranu.

Smrtí Kalojana bylo Bulharsko

uvrženo do vnitřních rozbrojů, které hrozily zničit celé konsolidační dílo Ase-
novců. Kalojan neměl legitimní syny a dědicem trůnu se tak stal jeho synovec Ivan, syn Asena I. Trůn však uzurpoval bojar Boril (1207–1218), syn Kalojanovy sestry, který se po vraždě oženil s jeho vdovou a pravděpodobně sám patřil ke spiklencům. Podle dobových zvyklostí se především snažil zbavit se Ivana, který však vytušil nebezpečí a utekl i se svým bratrem Alexandrem do Haličské Rusi. Proti Borilovi však vystoupili jeho vlastní příbuzní: bratranec Alexij Slav ovládl část Rodop a Strumu a zřídil si centrum v Melniku, zatímco Kalojanův synovec Strez se zmocnil oblastí v Makedonii, které dříve ovládal Chris. I Boril byl tedy – podobně jako Kalojan – nucen bojovat s Jindřichem Flanderským, proti kterému roku 1208 zahájil po dohodě s nikájským císařem Theodorem Laskaridem válečné tažení. Avšak Bulharsko, zmítané vnitřními rozpory, si nyní nemohlo válku dovolit, a tak Jindřich přešel do protiútku, aby 1. srpna 1208 porazil Bulhary na sever od Plovdivu, ve kterém pak ponechal silnou latinskou posádku. Boril pak ztratil celou Thrákii, navíc Slav navázal spojení s Jindřichem a prohlásil se za jeho vazala. Císař, který měl zájem na rozkouskovaní Bulharska, mu dal za manželku svou dceru a území, které Slav již ovládal, mu udělil jako léno s titulem despota. Své knížectví ve střední Makedonii si udržel i Strez, jenž se uchýlil pod ochranu srbského župana Štěpána.

V roce 1211 byl Boril nucen čelit vzpouře ve Vidinsku, kterou potlačil teprve za pomoci uherského krále Ondřeje II. (1204–1235). Sílicí odstředivé tendence a vnitřní napětí nakonec Borila přiměly k úplné změně zahraniční politiky. Bulharsko opustilo spojenectví s nikájským císařstvím a stalo se naopak spojencem Uher a latinského císaře Jindřicha, který zkonsolidoval svou moc. Spojenectví mezi Borilem a Jindřichem bylo uzavřeno v roce 1213, přičemž Jindřich pojal za ženu Borilovu dceru.

Vzpouře roku 1211 zřejmě nějak souvisela se šířícím se bogomilským hnutím. Boril svolal proto do Tärnova na 11. února 1211 velké protibogomilské shromáždění (*sabor*), kterému sám předsedal a jehož se zúčastnili světští i duchovní hodnostáři. Bogomilští kazatelé byli pozváni s carským slibem, že budou moci svobodně vyložit své učení, což také učinili. Pak však byli vyzváni, aby své učení odvolali, a ti, kteří odmítli tak učinit, byli odsouzeni k smrti, nebo k dlouholetému vězení. O jednání saboru byl sepsán tzv. *Synodník cara Borila*, který je cenným pramenem pro poznání bogomilských náboženských představ. Zničit bogomilství se však Borilovi nepodařilo. Zhoršující se životní podmínky širokých vrstev obyvatelstva se totiž stávaly živnou půdou jeho dalšího šíření.

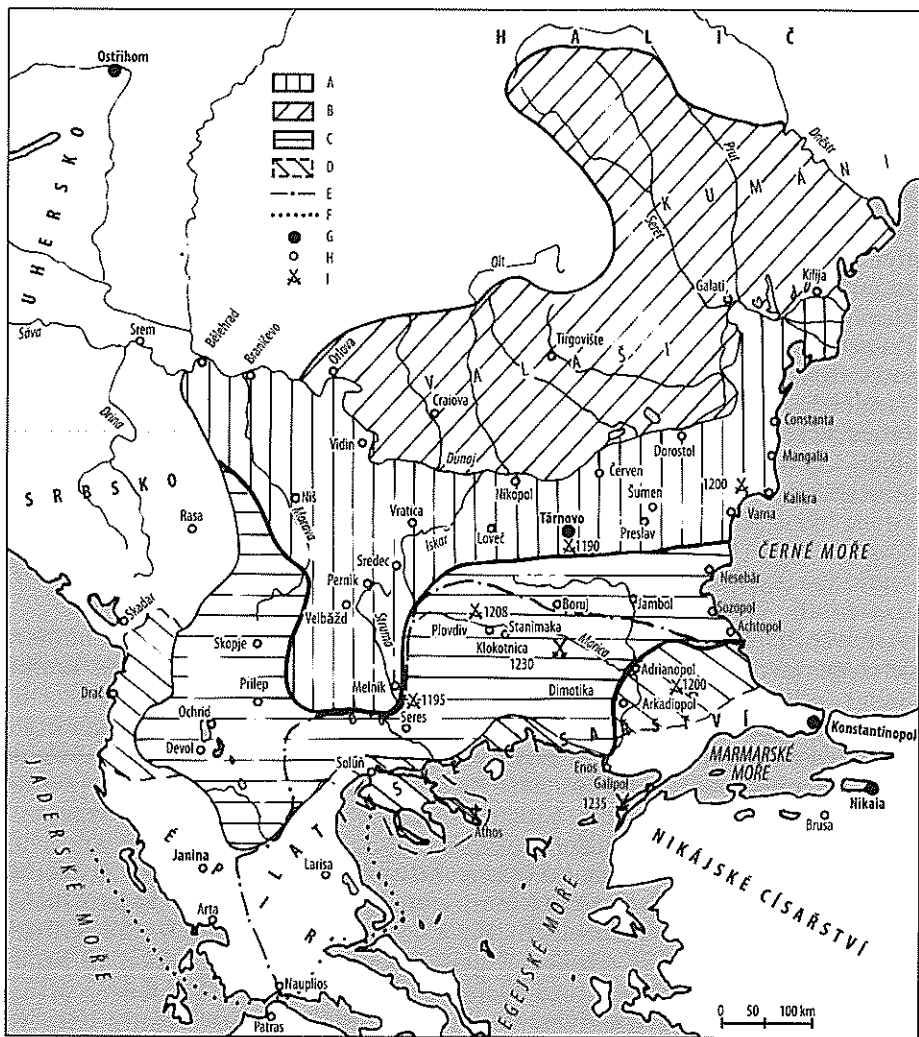
Feudální anarchie a neschopnost udržet jednotu země nakonec využili již zmínění Asenovci Ivan a Alexandr. Za zmatků v Cařihradě po smrti Jindřicha Flanderského (červen 1216), které zbavily Borila zahraniční opory, přitáhli v roce 1217 s malým oddílem stoupenců z Haličské Rusi a oblehli Tärново. Bojaři i široké vrstvy obyvatelstva je všude vítali jako osvoboditele a prohlásili staršího z bratrů za nového cara pod jménem Ivan Asen II. Boril se pokusil o útek, byl však zajat a oslepen.

VRCHOL MOCI DRUHÉHO CARSTVÍ

Ivan Asen II. (1218–1241) je právem pokládán za jednoho z největších bulharských panovníků. Ačkoliv zdědil stát ve stádiu rozkladu, v poměrně krátké době se mu energickými zahraničněpolitickými i vnitropolitickými akcemi podařilo vytvořit z Bulharska balkánskou mocnost. Vojsko vedené jeho bratrem Alexandrem nejprve porazilo a vyhnalo ze země uherskou armádu, kterou Ondřej II. pod vedením svého syna a budoucího krále Bély IV. vyslal na pomoc Borilovi. Když se koncem roku 1218 vracel uherský král z Palestiny z křížové výpravy přes bulharské území domů, Ivan Asen jej zajal a propustil teprve po uzavření výhodného míru. Bulharský panovník se pak oženil s Ondřejovou dcerou Annou, která přinesla jako věno území, která kdysi ztratil Boril. Od latinského císařství, zmítaného vnitřními zmatky a bezvládím, nehrozilo zatím Bulharsku žádné nebezpečí. Se srbským županem Štěpánem, který získal od papeže královský titul, udržoval Ivan Asen přátelské styky. Rovněž s Řeky v nikájském císařství a v Épiru se Ivan Asen snažil udržovat dobré vztahy. Nejprve uzavřel smlouvu s épirským despota Theodorem, od kterého získal uznání samostatnosti Bulharska na poli státním i církevním, což mělo velký význam do budoucna. Později se vztahy mezi Ivanem Asenem a Theodorem zhoršily a vedly až k válce. Na jaře 1230 se Theodor vypravil přes Adrianopol (Odrin) do Bulharska proti Ivanovi. Obě vojska se srazila 9. března 1230 v bitvě u vsi Klokotnice (mezi Plovdivem a Chaskovem), v níž byla épirská armáda úplně poražena a sám despota upadl do zajetí, v němž ho později Ivan Asen nechal oslepit. Rozsáhlé území, které předtím Theodor dobyl na latinském císařství, připadlo nyní Ivanu Asenovi.

Po bitvě u Klokotnice se Bulharsko stalo nejmocnějším státem balkánského regionu. Vzrůstu své moci využil Ivan Asen k vyjednávání s nikájským císařstvím, které mělo, podobně jako předtím épirský despota, jako dědic Byzance

Bulharsko za mocenského rozmachu druhého carství v první polovině 13. století (A rozsah Bulharska po znovunabytí samostatnosti roku 1187; B území získaná na druhém carství ve 13. století; C územní zisky cara Kalojana v letech 1197–1207; D oblasti připojené k Bulharsku za Ivana Asena II. v letech 1218–1241; E severní hranice latinského císařství roku 1205; F bulharští vazalové ve druhé čtvrtině 13. století; G, H hlavní a jiná důležitá města)

uznat světskou i církevní samostatnost Bulharska, což nikájský císař Jan III. Vatacés (1222–1254) bez okolků učinil. Staré byzantské nároky na Bulharsko byly po dobytí Cařihradu křížáky zcela nereálné, a tak Jan III. uznal bulharský stát v rozsahu, ve kterém existoval, a přiznal Ivanu Asenovi i titul císaře. Mnohem složitější bylo prosazení církevní samostatnosti u řeckého patriarchátu,

ale i zde se císař podvolil. Řecký patriarcha Germanos povýšil Vasilova nástupce Joakima v Lampsaku slavnostně na patriarchu. Na schůzce Ivana Asena s Janem III. Vatacem v Gallipoli koncem roku 1234 oba pravoslavní císaři uzavřeli spolek Bulharů a Řeků proti Latinům. Spojenství bylo navíc ještě upevněno zasnoubením Vatacova syna Theodora s dcerou Ivana Asena Helenou, byt snoubenci byli ještě děti. Rozsah bulharského státu byl nyní téměř obdobný jako za doby Symeonovy.

Cílem řecko-bulharského spojenectví se stalo především dobytí Cařihradu a vyhnání nenáviděných Latinů. Vztah latinského císařství k Bulharsku však nebyl za vlády Ivana Asena jednoznačný a prošel několika zvraty. Po smrti latinského císaře Roberta z Courtenay (1221–1228), kdy nastoupil na trůn jeho jedenáctiletý syn Balduin II. (1228–1261), viděli francouzští baroni, vládnoucí místo nezletilého císaře, zprvu v Ivanu Asenovi vhodného spojence proti oběma řeckým státům – nikájskému císařství i épirskému despotátu. Navrhli mu proto, aby se Balduin oženil s Ivanovou dcerou Helenou. Bulharský car s návrhem souhlasil, neboť sám zamýšlel zmocnit se Cařihradu, a vytvořit tak mocnou říši, o které kdysi snil Symeon. Proti spojenectví s Bulharskem i proti sňatku Balduina s Helenou však rázně vystoupilo katolické duchovenstvo a rovněž papež, protože přes formálně trvající církevní unii se jim bulharský panovník nezдал z náboženských důvodů vhodný. Ze spojenectví s Latiny tak nakonec sešlo a – jak již víme – Ivan Asen zaměřil svou pozornost k řeckým státům. Myšlenky na ovládnutí Cařihradu se však nevzdal. Spojená bulharsko-řecká armáda oblehla roku 1235 Cařihrad a pokusila se ho dobýt, zatím však bez úspěchu. O rok později Ivan Asen pokus zopakoval. K Cařihradu tehdy připlulo rovněž bulharské loďstvo, které Ivan Asen II. postavil zřejmě jako vůbec první bulharský panovník. Obrany města se tehdy energicky ujal Balduinův regent Jan z Brienne, který bulharsko-řecký útok odrazil.

Spojenství s Řeky, kteří uznali samostatnost bulharské církve a podpořili ofenzivu proti cařihradským Latinům, mělo za následek roztržku s papežem. V roce 1234 se stal tarnovským patriarchou Joakim I. († 1246), který zároveň přijal svěcení od ekumenického patriarchy Germana II. Tím byla unie s Římem nejen *de facto*, ale i *de iure* vypovězena a došlo k obnovení samostatné bulharské pravoslavné církve. V květnu 1236 zmocnil papež Řehoř IX. (1227–1241) arcibiskupy kaločského a ostrihomského, aby nad Ivanem Asenem vyhlásili klatbu. V Uhrách v té době zemřel Ondřej II. a jeho nástupce Béla IV. (1235–1270) opustil přátelskou politiku vůči Bulharsku, kterému tak začalo hrozit nebezpečí uherského vpádu. Ivan Asen proto přerušil spojenectví s Janem III. Vatacem, vyžádal si zpět svou dceru Helenu, jejíž zasnoubení zrušil, a začal vyjednávat s Latiny. V roce 1237 dokonce došlo mezi Ivanem Asenem a Janem III. Vatacem k válce, avšak během ní vypukl v Tarnově mor, kterému podlehl carova manželka, nejmladší syn i patriarcha Joakim. Ivan Asen to pochopil jako boží výstrahu a obnovil spojenectví s Janem III. Vatacesem. Obnoveno bylo nejen zasnoubení dcery Heleny, ale ovdovělý Ivan Asen se dokonce oženil s dcerou oslepeného Theodora Épirského, který byl propuštěn z vězení. Nato papež Řehoř IX. vyhlásil proti Ivanu Asenovi křížovou výpravu, do jejíhož čela se po jistém zdráhání postavil Béla IV., avšak k válce nakonec nedošlo. Z východoasijských stepí se totiž začali tlačit směrem na západ divoké kmény Mongolů

Zlatá mince cara Ivana Asena II., (1218–1241)

(Tatarů), které v první fázi své expanze vyvinuly tlak na své sousedy Kumány a způsobily jejich pohyb na západ. Kumáni se se souhlasem Bély IV. a Ivana Asena usadili jak v uherské nížině, tak v Thrákii. Pokusy papeže přimět Ivana Asena k poslušnosti se proto míjely účinkem, avšak samotný Ivan Asen vystupoval na sklonku své vlády k Latinům smířlivě.

Ivan Asen zkonsolidoval Bulharsko rovněž vnitřně, když obnovil ústřední moc. Po letech převratů a válek se jeho pokojná vláda projevila pozitivním vývojem v ekonomické oblasti. Bulharský stát navázal živé obchodní styky s bohatými italskými a jadranskými obchodními republikami, nejvíce však s Dubrovníkem. Rozvoj obchodu

si vynutil větší využívání peněz. Za Ivana Asena II. jsou poprvé doloženy samostatné bulharské mince – zlaté, stříbrné i měděné, což zároveň manifestovalo význam a moc bulharského panovníka. Zahraničním obchodníkům byly v Bulharsku poskytovány různé výsady. Když Ivan Asen II. roku 1241 zemřel, stálo Bulharsko politicky i ekonomicky na vrcholu své moci. V paměti Bulharů se proto řadí Ivan Asen k největším panovníkům jejich dějin.

ETNICKÉ, SOCIÁLNÍ A HOSPODÁŘSKÉ POMĚRY DRUHÉHO BULHARSKÉHO STÁTU

Za vlády Ivana Asena II. se definitivně dotvořil středověký bulharský stát. Administrativní systém převzal mnohé rysy byzantského státu, na druhé straně v mnohém navazoval na tradice z doby prvního carství. Vytvořená struktura jednotlivých státních úřadů a funkcí přetrvala nejen smrt Ivana Asena II., ale udržela se – přes oslabení Bulharska v následujících letech – často po celé 13. a 14. století. Obdobně trvanlivé se ukázaly feudální vztahy a struktura společnosti.

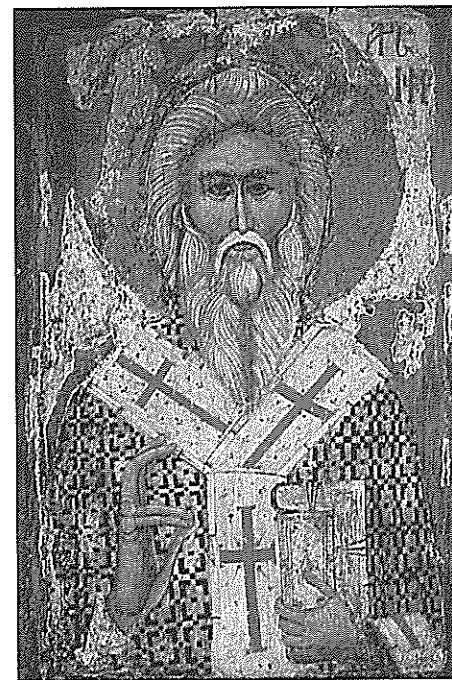
V tomto období byl car vrcholným a absolutním vládcem. Jeho titul zněl – jako v prvním bulharském carství – „car a samoderžavec všech Bulharů a Řeků“, což odpovídalo obdobnému titulu byzantských císařů (*basileus kai autokrator*). Jak už titul napovídá, druhé bulharské carství bylo etnicky různorodé, jeho obyvatelstvo však netvořili jen Bulhaři a Řekové. V Bulharsku žilo především mnoho Valachů (*Vlasi*). Jednalo se o etnicky románské obyvatelstvo blízké pozdějším Rumunům, ale protože se zabývalo převážně pastevectvím, byli pak někdy tímto termínem označováni pastevci vůbec. V důsledku různých nájezdů žily dále v Bulharsku turkotatarské kmeny Pečeněhů, Uzů a Kumánů. Kumánští kmenoví náčelníci byli přijímáni mezi bulharskou šlechtu a časem se poslovanštili,

podobně jako předtím Pečeněhové a Prabulhaři. Ovšem tam, kde žili ve větší koncentraci, si udrželi svůj původní etnický charakter. Potomky Kumánů v dnešním Bulharsku jsou zřejmě skupiny Gagauzů na černomořském pobřeží v okolí Varny. V oblasti mezi Plovdivem a Karlovem a od konce 12. století i v severním Bulharsku žily relativně početné komunity Arménů. Ti se usazovali především ve městech jako řemeslníci a obchodníci. Ve 13.–14. století se zřejmě do Bulharska dostali i první Cikáni-Rómové. Soudíme tak, že jejich přítomnost byla prokázána v Byzanci, odkud se tehdy stěhovali do Srbska. To znamená, že museli projít bulharským územím, kde zřejmě část z nich zůstala. Předpokládá se, že většina z nich byla křesťany.

Ve 14. století se v Bulharsku objevily i komunity Židů, především v Tárnově. Tato přistěhovalecká vlna patřila z aškenázské větvi židovstva a přišla z Uher, odkud byli Židé vypovězeni roku 1376, a z dnešního Německa. Nešlo o první Židy na dnešním bulharském území: jejich malé skupiny přišly údajně již v 5. stol. př. n. l. z Persie, potom v 2. stol. př. n. l. z Egypta a konečně v 1. stol. n. l. z Palestiny. Toto starší židovské osídlení tvořili tzv. Romanioté, tj. původní Židé na území Byzance jako zůstatku Římské říše (odtud i jejich název *Romanoi* – Římané), kteří používali jako liturgický jazyk řečtinu. Němečtí a uherští Aškenáziové si vytvořili vlastní trvalou komunitu, která však byla v porovnání s jinými evropskými zeměmi poměrně slabá a nezískala větší hospodářský význam. Na rozdíl od západní Evropy byl v Bulharsku téměř neznámý nábožensky založený antisemitismus a křesťané žili se Židy ve shodě.

Car ve svých rukou soustřeďoval z boží milosti veškerou zákonodárnou, výkonnou, soudní i vojenskou moc, v teoretické rovině byl vlastníkem celého státu, s jehož územím mohl volně nakládat. Jeho moc byla v souladu se starými tradicemi považována za dědičnou, následníkem se stával zpravidla prvorozený syn. Pokud car neměl syny, přecházelo nástupnictví na jeho bratry a jejich syny, pokud nebyli ani ti, mohl se stát carem i vzdálenější příbuzný, avšak v takovém případě bylo zvykem potvrdit nástupnictví rozhodnutím bojarské rady.

Bojarská rada, známá pod byzantským názvem *synklit*, byla shromážděním předních velkých bojarů, především pak těch, kteří vykonávali státní či vojenské funkce. Měla teoreticky jen charakter panovníkova poradního sboru, avšak v praxi především za slabších panovníků nabývala

Sv. Arsenij, ikona z rilského kláštera, 13. století

velkého významu. K členům bojarské rady náležel také patriarcha bulharské církve, případně i další vysokí církevní hodnostáři. Bojarská rada posuzovala zásadní záležitosti týkající se vnitřní i zahraniční politiky a byla nástrojem vlivu vysoké aristokracie a duchovenstva na správu státu. Při mimořádných událostech, kdy bylo třeba určité rozhodnutí podpořit širším konsensem, mohla mít bojarská rada i charakter většího shromáždění bulharské šlechty a duchovenstva vůbec. Ostatní vrstvy neprivilegovaného obyvatelstvo neměly, jako ostatně prakticky nikde v Evropě, na veřejné záležitosti žádný vliv. Jen zcela výjimečně byly svolávány velké sněmy nebo shromáždění – *sábory* – za účasti bojarů, duchovenstva „a jiného ostatního lidu“. Šlo zřejmě o jakýsi pozůstatek starých kmenových shromáždění, kde však „ostatní lid“ měl svou přítomností jen dodat větší legitimitu příslušnému usnesení. Podobný *sabor* se konal, jak již víme, roku 1211 s cílem odsoudit hnutí bogomilů, podobná protikacířská shromáždění se konala v Tárnově ještě v letech 1350 a 1360.

Bulharský stát měl ve 13. a 14. století již poměrně vysoce rozvinutý administrativní aparát. Tak jako všude v Evropě, i v Bulharsku pocházeli nejvyšší úředníci z řad vysoké šlechty. Rozvětvená administrativa zasahovala až do měst a dokonce i do některých městeček a vsí. Organizace státní správy byla v mnohém ovlivněna byzantskými vzory a také názvy jednotlivých funkcí byly často převzaty z řečtiny a kopírovaly byzantský vzor. Ústřední úředníci byli jmenováni bezprostředně carem a byli mu také přímo odpovědní. Přední místo mezi nimi zaujímal *velký logotet*, který byl jakousi hlavou všech hodnostářů, přednostou carské kanceláře a prvním ministrem na způsob

někdejších chánských kachvanů. Dalšími významnými úředníky byli zejména *velký vojvoda*, který velel vojsku a zastupoval cara v hlavním městě po dobu jeho nepřítomnosti, hlavní zbrojír a zásobovatel vojska – *protostrator*, správce carských financí – *protovestiar*, carský adjutant – *velik primikjur*, vrchní stolník, který se staral o zásobování dvora – *epikernij* aj. Počet, jména i funkce se samozřejmě časem podle potřeby měnily, a proto není možné je vyjmenovat v úplnosti. Uvedení úředníci se pohybovali v bezprostřední blízkosti cara, patřili k okruhu jeho nejbližších rádců a zasedali v bojarské radě. Příbuzným panovnickým, nebo i velkým bojarům, které chtěl car vyznamenat či si je zavázat, byly kromě toho udělovány různé čestné úřady či tituly jako *despot* či *sevastokrator*. S udělením obou titulů bylo často spojeno i správcovství určité oblasti,

Sevastokrator Kalojan, nástěnná malba kostela v Bojaně u Sofie 1259

ve které despot či sevastokrator vládl carovým jménem, často však nakonec zcela nezávisle na něm. Sevastokrátorem byl například již zmíněný Strez, synovec cara Kalojana.

Administrativně se druhý bulharský stát členil ve 13.–14. století na oblasti (župy) či provincie, které se označovaly řeckým termínem *chora*, jehož význam byl vysvětlen již v předcházející kapitole. Nejvyšší úředník se zde nazýval *sevast*, později byl označován i řeckým titulem *kefalía*. Sídly úředníků byla města, sloužící jako správní střediska. Jejich počet se pochopitelně měnil s územním rozsahem bulharského státu. V době největšího rozmachu říše za Ivana Asena II. existovalo provincií celkem devět se správními středisky v Tárnovo, Boruji (Stara Zagora), Karvunu (Kavarna), Bělehradě, Braničevu, Kranu, Skopji, Devolu a Prilepu. Města byla opevněna a byly v nich umístěny vojenské posádky mající nejen vojenské, ale také policejní funkce. Velitelem posádky byl *katepan*, nebo též *kastrofilax*. Města byla rovněž sídly soudců – *sevastů* a výběřčích daní peněžních i naturálních.

Ikdyž teoreticky patřila všechna půda panovníkovi, v praxi se právě ve 13. až 14. století velmi rozšířilo pozemkové vlastnictví šlechty. Tím, že byla k Bulharsku připojena téměř celá Thrákie a velká část Makedonie, získali panovníci poměrně rozsáhlé výměry zemědělské půdy, kterou mohli obdarovávat jak bojary, tak i vyšší klérus a kláštery. Bulharské bojarstvo se v této době obdobně jako západoevropská šlechta rozdělilo na aristokracii vyšší a nižší, v dobových pramenech označovanou jako „velkou“ a „malou“. Velcí bojaři vlastnili rozsáhlé pozemkové majetky a aktivně se zapojovali do politického života země, a to zpravidla jako správci určitých území, podřízení carovi. Podřízenost byla často problematická a jak jsme již viděli, někteří velcí bojaři si občas vybojovali vlastní samostatné státečky a válčili s ústřední carskou mocí. Vlastnictvím velkých bojarů byla jak zemědělská půda, lesy a pastviny, tak i vesnice a jejich obyvatelé. Bylo rovněž běžné, že bojarům patřily kostely a kláštery, které vybudovali na svých panstvích na vlastní náklady. Takovýmto kostelům a klášterům bojaři jako jejich zakladatelé a patroni dávali do užívání část půdy i s vesnicemi, nebo jim ji odkazovali v závěti. Kostely a především kláštery ovšem dostávaly půdu i přímo od panovníků, kteří jim také zvláštními listinami potvrzovali jejich držbu a výsady. Malí bojaři, odpovídající středoevropským zemanům, vlastnili naproti tomu malou výměru půdy, často jen s jednou vesnicí, nebo i jen s její částí, popřípadě neměli vůbec žádný pozemkový majetek. Půdu získávali bojaři různými způsoby, nejčastěji však od cara za vojenskou službu, nebo jako kořist v dobytých územích. Půda v bojarském držení neměla jednotný statut. Část byla „volná“, tj. její vlastník s ní mohl zcela volně disponovat. Tento druh půdy byl označován jako *baština*, tj. svobodný statek, obdoba západoevropských alodií. Jiným druhem vlastnictví byla již z doby byzantské nadvlády známá *prónia*. U proniální půdy zůstával vrchním vlastníkem panovník, zatímco bojar byl jen jejím uživatelem, za což byl povinen panovníkovi určitými službami. Zcizení (prodej, darování, testamentární převod na jinou osobu apod.) pronií byl zpravidla možný jen s panovnickým souhlasem.

Tak jako již v byzantských dobách, i v druhém bulharském carství se dále rozšiřovaly imunity bojarů i klášterů vůči ústřední panovnické moci. Carské úřady nemohly zasahovat do výkonu výsostných práv bojara (kláštera), který

měl plnou administrativní i soudní pravomoc nad na něm závislími lidmi. Systém imunit oslaboval ústřední moc, neboť každé feudální panství se tak vlastně stávalo „státem ve státě“.

Míra osobní svobody poddaných rolníků byla různá. Ve 13. století ještě existovali svobodní rolníci, označovaní jako „svobodní lidé“, avšak jejich počet se neustále zmenšoval. Na druhé straně jsou ještě doloženi i otroci (*robi*), jejichž počet i hospodářský význam byl ovšem velmi malý. Obecně platí, že docházelo k postupnému k znevolňování rolníků. Domácí bulharské prameny v tomto směru nejsou dostatečné, proto badatelé většinou vyvozují paralely z dochovaných pramenů srbských, kde byla situace obdobná. Srbsko kromě toho ve 14. století ovládlo některá dříve bulharská území a předpokládá se, že zachovalo v poddanských vztazích k feudální vrchnosti starší bulharský stav. Cenným pramenem v tomto směru je především zákoník srbského krále Štěpána Uroše IV. Dušana Silného (1331–1355) z roku 1349. Znevolňování znamenalo v praxi pevné připoutání poddaných rolníků k půdě bez možnosti svobodně se stěhovat jinam, případně též právo pána takto závislé rolníky s půdou prodat. Vrstva poddaných nebyla ani v této době jednotná. Část poddaných (*parici*) užívala vlastní, respektive dědičně propůjčenou půdu s vlastním inventářem. Obojí mohli parikové zpravidla odevzdat potomkům. Naproti tomu žili na vesnicích i bezzemci hospodařící jako nájemní síly na cizí půdě či jako sluhové (*otroci*) a řemeslníci (*technitari*). Duchovní osoby (kněží, *popi*) byli pokládáni za osobně svobodné jen tehdy, měli-li svobodnou půdu (*baštinu*), jinak byli pokládáni za poddané panství a nesměli se bez souhlasu svého feudálního pána stěhovat. Feudální pán měl však povinnost se o ně starat a pokud tak nečinil a duchovní si stěžoval marně u své církevní vrchnosti, mohl se odstěhovat.

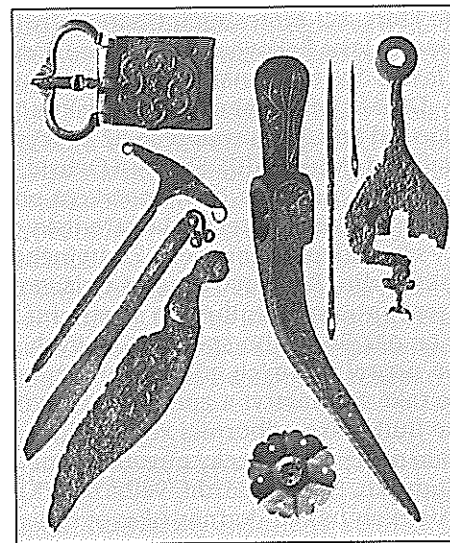
Podobně jako již v předchozím byzantském období i za druhého carství existovaly tři druhy povinností *pariků*, případně i *kleriků* ke svým feudálním pánům, respektive panstvím. Na první místo se postupně dostává roboty (*angarija*), tedy povinnost parika bezplatně pracovat po určitý počet dní na panských polích, nebo povinnost vykonávat pro pána jinou práci. Průměrný rozsah robot není možné stanovit ani přibližně, protože byl na různých místech různý. Dá se předpokládat, že roboty byla široce využívána v úrodných oblastech, zatímco v oblastech horských byla zaměňována za povinnost starat se o panská stáda a pastviny. Panovník se do rozsahu robot zřejmě snažil vnést určitý řád, podobně jako tomu bylo v sousedním Srbsku. Na druhé straně například v privilegii srbského krále Štěpána Dušana bulharskému klášteru „Sv. Nikola Mračský“ se uvádí, že poddaní jsou povinni pro klášter pracovat, přičemž rozsah těchto prací si má určit klášter sám podle svých potřeb. Nepochybně i v Bulharsku byl proto přinejmenším někdy rozsah robot ponechán na vůli feudálnímu vlastníku. Stát ovšem požadoval od pariků ještě tzv. státní roboty, tedy veřejně prospěšné práce, a proto výše roboty feudálního vlastníka nemohla být stanovována tak, aby pak již rolník nebyl schopen plnit další povinnosti, především vůči státu.

Vedle robot byla široce rozvinuta i naturální renta, obvykle ve výši jedné desetiny (desátka) z výnosu všech pěstovaných plodin a domácích zvířat. Naturální rentu vybírali zvláštní výběřčí – desítkáři (*desetkari*), kteří se

na velkých panstvích dále dělili podle plodin či zvířat, ze kterých desátek vybírali. Rolníci na carské půdě odváděli desátek přímo státním úředníkům a výnos takovéto naturální dávky připadl carské pokladně. Vedle desátka, který měl podobu stálého a fixního poplatku, se v jednotlivých privilegii (*gramotách*) klášterům i bojarům uvádějí ještě mimořádné naturální dávky, odváděné jen občas při určitých konkrétních příležitostech a ve stanovené výši. Naturální dávky tohoto charakteru byli rolníci nuceni odvádět například při průchodu cara a jeho průvodu, bojarské družiny, cizích poselstev apod. Výše poplatků byla regulována v praxi spíše u státních (carských) rolníků, kde byla opět svěřena carským výběřčím. Vymáhání naturálních dávek jednotlivými bojary či kláštery, pokud měli imunitu, v praxi záviselo na jejich libovůli, stejně jako výše robot. Poddaný parik neměl co do jejich výše možnost odvolání, neboť stát vůči bojarovi či klášteru s imunitou prakticky nemohl zasáhnout, ani kdyby oprávněnost poddanské stížnosti uznal.

S rozvojem ražby mincí v Bulharsku vzrostl i význam peněžní renty. Penězi bylo třeba platit za používání pastvin pro dobytek, ovce, za právo rybolovu. Byly rovněž vybírány různé pokuty feudálnímu pánu za nedovolené používání vod, pastvin a za různé přestupky. V penězích byly již od doby byzantské nadvlády, jak již víme, placeny i daně. Poddaní sedláci platili především daň z obhospodařované půdy nazývanou *voloberština* a daň z „komínu“ (*dimnina*), tj. domovní daň. Další formou byla daň zvaná *perpera* (podle byzantské zlaté mince zvané *iperpera*), zřejmě jakási forma osobní daně „z hlavy“.

Ve 13.–14. století došlo v Bulharsku rovněž k rozvoji měst, kam se z venkova soustředila řemeslná výroba jako výroba keramiky, tkalcovství, obuvnictví, kožešnictví a samozřejmě různá řemesla spjatá s potravinářstvím. Hlavním městem se stalo lidnaté Tárnovo. Někteří cizí návštěvníci a doboví kronikáři je přirovnávali k Cařihradu, což svědčí o tom, že se muselo skutečně jednat o velmi rozlehlé a výstavné město. Rozkládalo se na kopcích Carevci a Trapezici nad řekou Jantrou a bylo silně opevněno vysokými zdmi, jejichž zbytky se zachovaly dodnes. Tárnovo bylo také sídlem patriarchy a obnoveného patriarchátu, což se projevilo v řadě církevních staveb a také ve vybudování „svatých hor“ v podobě věnce kostelů a klášterů na okolních kopcích. Sakrální význam Tárnova byl umocněn rovněž tím, že sem byly přeneseny ostatky „národních“ světců (Ivan Rilski, Petka Tárnovska, Michail Vojnik aj.). Uvnitř hradeb stály jednak domy zámožných bojarů (*bojarská osada*), jednak tzv. dolní osada,

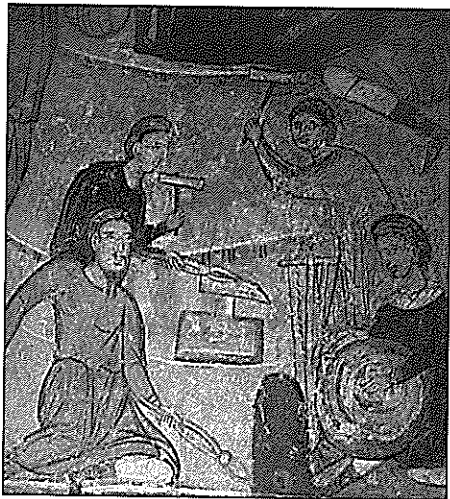
Středověké železné nástroje, 13.–14. století

ve které žili řemeslníci. Cizinci a příslušníci různých etnik a náboženských skupin jako Řekové, Arméni, Židé, Dubrovčané, Benátčané, Frankové měli své vlastní čtvrti. Významným a výstavným městem byl v té době rovněž Plovdiv.

Důležitými městy s řemeslnou výrobou byly dále Červen, Sredec (od konce 13. století se již vyskytuje název Sofía), Pernik, Loveč, Melnik, Velbážd (Kjustendil), Skopje a Ochrid v dnešní Makedonii. Svůj význam si také podržela města na černomořském pobřeží, především Mesembria (Nesebar), Sozopol a Varna, která byla i středisky dálkového obchodu a udržovala úzké styky s Benátkami a Janovem. Ze stejného důvodu měla význam i města na Dunaji jako Vidin, Rjachovo (dnešní Orjachovo), Svištov, Nikopol, Rusokastro (Ruse), která spojovala Bulharsko se střední Evropou. Ve 13.–14. století znali Bulhaři více než 50 druhů specializovaných řemesel, která se sdružovala do profesně organizovaných sdružení na způsob západoevropských cechů. Rozvíjelo se také železářství a zpracování kovů. Rozvoj těžby rud a železářství přinesl do Bulharska odborníci ze západní Evropy nazývaní „Sasové“, což by ukazovalo na jejich německý původ. Rudné doly se nacházely především v Braskovu, Rudniku, Novém Bärdu, Velbáždu (Kjustendilu), Kratovu, Nevrokopu. Mnoho místních názvů dodnes ukazuje na někdejší rudné doly (Rudarsko, Radarci, Rudovo, Rudjovica, Rudište, Rupe). Doly na stříbro a měď existovaly v údolí řeky Bystrice a v okolí Kjustendilu. Předpisy bulharského horního práva známe jen z pozdější doby. Tzv saský „rudný zákon“ (*rudarski zakon*), vzniklý mezi lety 1412–1417 z příkazu srbského despota Štěpána Lazareviče (1389–1427), nicméně nepochybně obsahuje jako svod i starší bulharské právní normy. I v tomto zákoníku je patrný i vliv Byzance.

Obyvatelstvo měst bylo zpravidla osobně svobodné, protože například povolání obchodníka bylo těžko myslitelné bez svobodného pohybu a možnosti volně disponovat svým majetkem. Rozvoj řemesel a zejména hornictví si rovněž vyžadoval existenci volné pracovní síly najímané za mzdu. Jak již bylo řečeno v druhé kapitole, na rozdíl od západní Evropy neexistovala v Bulharsku svobodná královská města, jejichž měšťané by disponovali politickými právy. Obyvatelé bulharských měst byli lidmi závislými na feudální vrchnosti a jejich postavení se blížilo středoevropským poddanským městům. Městská střediska neměla samosprávu jako v západní Evropě, ale byla podřízena buď přímo carovi nebo místnímu bojarovi, a tak nikdy nenabyla většího politického významu. Bojaři často přímo žili ve městě a vlastnili tam nemovitosti. Slabé postavení měst je charakteristické nejen pro Bulharsko, ale – s výjimkou dalmatského pobřeží, kde

Středověcí kováři, nástěnná malba v Zenenském klášteře, 14. století

existovaly městské republiky – pro celý Balkán. Politickým důsledkem bylo, že se panovníci v boji s vysokou šlechtou nemohli opírat o města, což pak vedlo postupně k prohlubování feudální anarchie.

Hlavní mocenskou oporou panovníka bylo vojsko. Urození lidé (bojaři) v něm tvořili jízdu, zatímco poddaní pěchotu a pomocné sbory. Čím dál tím více se ovšem panovníci, ale později i samostatně vládnoucí bojaři spoléhali na námezdní žoldnéře. Etnické složení vojska nemělo, tak jako ostatně nikde v soudobé Evropě, zásadní význam. Bylo běžné, že v bulharském vojsku sloužili jako žoldnéři Kumáni, Tataři, později i Turci.

Obecně možno říci, že sociální zřízení Bulharska a jeho ekonomické poměry odpovídaly situaci v okolních balkánských zemích. Mnohé jevy a instituce byly shodné s obdobnými institucemi v západní Evropě. Zvláště silně se projevoval vliv sousedních řeckých států (nikájské císařství, épirský despotát), respektive Byzance.

BULHARSKO ZA POSLEDNÍCH ASENOVCŮ

Po smrti Ivana Asena II. roku 1241 připadl bulharský trůn jeho sedmiletému synovi z druhého manželství s uherskou princeznou Annou Kolomanovi (Kálmánovi), kterého Bulhaři nazývali Kalimanem. Protože byl Kaliman I. (1241–1246) v době nástupu na trůn nezletilý, vládla za něj regentská rada složená z bojarů spřízněných s dynastií Asenovců. Na počátku vlády se zdálo, že Bulharsko čeká pokračování míru, který nastal již koncem vlády Ivana Asena II. Regenti totiž na jedné straně vstoupili do nového spolku s nikájským císařem Janem III. Vatacem a urovnali vztahy s épirským despotou Janem Komnénem, Srby i Uhrami, na druhé straně uzavřeli dvouletý mír s latinským císařstvím. Avšak již roku 1242 byl pokojný vývoj Bulharska přerušen vpádem nových kočovníků – Mongolů.

Mongolové (Tataři) vytvořili na počátku 13. století ve středoaasijských stepích mohutný kmenový svaz (hordu). V roce 1182 byl částí Mongolů zvolen chánem Temüdzin (asi 1161–1227), který přijal titul Čingis a jako Čingischán sjednotil mongolské kmeny a zahájil rozsáhlé výboje. V letech 1211–1215 dobyl severní Čínu, v letech 1218–1221 pronikl do Turkestánu, Afghanistánu a dosáhl řeky Indu. V roce 1223 porazili jeho velitelé na řece Kalce ruské vojsko a Kumány, kteří tak byli znovu uvedeni do pohybu směrem na západ. V letech 1238–1240 jeho vnuk chán Batu vyvrátil Kyjevskou Rus a 6. prosince 1240 vypálil Kyjev. Za Čingischánových nástupců se sice mongolská říše dostala do krize a rozpadla na řadu nástupnických říší (ulusů), avšak to nijak nebránilo jejich dalším výbojům. Na západě Mongolové pronikli až do Polska a do Uher (1241–1242), ale poté se vrátili do jihoruských stepí a zřídili zde nový státní útvar – Zlatou hordu. Do Bulharska vpadl při návratu z Uher jeden z mongolských proudů a zpustošil sever země. Kaliman byl donucen zavázat se platit Zlaté hordě roční poplatek.

Po mongolském vpádu bylo zanedlouho Bulharsko zataženo do války mezi nikájským císařem Janem III. Vatacem a épirským vládcem Demetrem, synem oslepeného Theodora. V roce 1246 vytáhl Jan III. proti Demetriovi, ale již v srpnu téhož roku byl dvanáctiletý Kaliman v Tárnově otráven.

Na uprázdněný trůn byl dosazen jeho nevlastní bratr Michal II. Asen, syn Ivana Asena II. a jeho další manželky Iriny, která byla Demetrioovou sestrou. Protože i Michal II. (1246–1257) byl ještě dítětem, vládla za něj jako regentka-matka, která se v konfliktu mezi Nikájou a ěpirem logicky postavila na stranu svého bratra. Nikájský císař nečekal, až se toto spojenectví upevní, a udeřil na jižní bulharské oblasti. Podařilo se mu zmocnit se Seresu, Melniku, větší části Thrákie i s Plovdivem a severní Makedonie až po Vardar. Nato dobyl i Soluň a přinutil Demetria uznat svrchovanost nikájského císařství. Situace využil také uherský král Béla IV., který obsadil oblast Bělehradu a Braničeva a roku 1246 se prohlásil dokonce za bulharského krále. Mírová smlouva mezi nikájským císařstvím a Bulharskem, uzavřená roku 1247, ponechávala Michalu II. Asenovi jen severní část země. Z iniciativy Jana III. Vatacesa pak bylo bulharské vojsko dokonce zapojeno do nové války proti Latinům, která však po počátečních úspěších skončila fiaskem.

V letech 1248–1252 prožilo Bulharsko krátké období klidu a nového hospodářského rozmachu. Ve vnitřní politice se carevna Irena vypořádala s některými Asenovci, které považovala za přívržence zavražděného Kalimana I. Vedle carevny se tehdy dostal do popředí také její zeť Petr, s jehož jménem je spojen obrát v bulharské politice vůči Srbsku. Zatímco Ivan Asen II. se snažil udržovat s tímto sousedem celkem přátelské vztahy, sevastokrator Petr uzavřel v létě 1253 obchodní a vojenskou smlouvu s dubrovnickou republikou, která se tehdy nacházela v konfliktu se srbským králem Štěpánem Urošem I. (1243–1276). Válka proti Srbsku však nakonec nepřinesla očekávaný výsledek a roku 1254 byl uzavřen mír, obnovující v podstatě předchozí stav.

Válka se Srbskem sblížila sevastokratora Petra se severním sousedem Štěpána Uroše, mačevským bánem Rostislavem z ruského panovnického rodu Rurikovců, jenž byl synem černigovského knížete Michala Vsevolodoviče a před mongolským vpádem se uchýlil do Uher, kde se oženil s dcerou Bély IV. Annou. Uherský král jej jmenoval slavonským bánem a správcem Mačvy, tj. území mezi dolní Sávou a Drinou, jakož i některých území v dnešní Bosně. Sevastokrator Petr oženil mladého Michala II. s Rostislavovou dcerou a spřiznil jej tak s uherskou královskou dynastií Arpádovců. Uhry se měly stát spojencem, nebo měly alespoň zachovat neutralitu v nadcházejícím pokusu o znovuzískání území, ztracených ve prospěch nikájského císařství. Příležitost k tomu se naskytla v roce 1254, kdy zemřel Jan III. Vatacés a na trůn nastoupil jeho syn Theodor II. Laskaris (1254–1258), který měl za manželku dceru Ivana Asena II. Helenu. Bulhaři tehdy nenadále zaútočili a bez většího odporu obsadili několik pevností a měst v Rodopech a v Makedonii až po Vardar. Nakonec však celá akce skončila bez úspěchu. Theodor II. Laskaris neměl vůbec v úmyslu vrátit cokoli z území získaných jeho otcem, soustředil síly, překročil Bospor a nenadále se objevil před Adrianopolí (Odrinem), od něhož Bulhaři ustoupili. Císař postupoval dále na Boruj, který rovněž dobyl, a pouze příchod zimy mu zabránil pokračovat v tažení přes Starou planinu. I tak však Theodor II. získal zpět celé Rodopy s výjimkou pevnosti Cepina (nedaleko Velingradu), kterou nadále bránila bulharská posádka. Císař již nemohl pevnost obléhat, protože se mezitím vzbouřili Bulhaři v okolí města Melnik. Do čela protireckého povstání se zde postavil vojvoda Dragota, který se silně opevnil

v Rupelském průsmyku. Nikájské vojsko dlouho nemohlo průsmyk dobýt, ale nakonec se mu podařilo obránce obejít a vpadnout jim do týlu. Dobytím průsmyku se tak Řekům otevřela cesta přes Soluň a Voden do severní Makedonie. Michal II., který si zajistil severní hranici mírem s Uhrami, naproti tomu poslal vojsko spolu s 4000 Kumány do jeho týlu v Thrákii, avšak i tuto bulharskou protiakci Theodor II. odrazil. Na jaře 1256 se jeho vojsko objevilo u řeky Regina (dnes Ergene) a chystalo se k rozhodující bitvě, ke které však nakonec nedošlo, protože obě strany uzavřely mír. Bulhaři byli nuceni vzdát se Cepiny a vrátit všechna území, která Řekové měli na sklonku Vatacésova života, což znamenalo obnovení předválečného stavu. Bulharsko však nakonec ztratilo i na východě: těžkostí Michala II. totiž využili Benátčané k loupeživému nájezdu na černomořskou Mesembrii, kterou vyplenili, aby se s bohatou kořistí vrátili na svou základnu v Cařihradě.

Krach pokusu Michala II. o navrácení území patřících jeho otci se projevil v růstu nespokojenosti bulharských bojarů, nelibě nesoucích, že Michal se dostal do faktické závislosti na Rostislavovi, zvláště když za tímto stáli v Bulharsku nenávidění Uhři. Zjitřelé situace využil ke spiknutí carův bratranec Kaliman. Někdy počátkem roku 1257 byl Michal II. zavražděn a Kaliman, který donutil ke sňatku jeho vdovu, se prohlásil carem. Avšak ani jeho vláda netrvala dlouho. Rostislav, který se dozvěděl o smrti Michala II., totiž již roku 1257 vytáhl s vojskem do Bulharska pod záminkou ochrany své dcery a zmocnil se Tárnova. Kaliman II. byl zabit na útěku, neznámo přesně kde a kým. Protože oba posední Asenovci neměli mužských potomků, prohlásil se carem sám Rostislav, který používal titul „císař Bulharů“ (*imperator Bulgarorum*) a který svůj nárok opíral o fakt, že je otcem zákonitě carevny. Avšak takové problematice právo na trůn nebyl ochoten v Bulharsku nikdo uznat. Nejprve proti němu vystoupil manžel dcery Ivana Asena II. Mico (v řeckých pramenech uváděný jako Mycés) – výsledkem byla občanská válka a roztržení země na dvě části. Zatímco Mico měl svoje domény na jihu Bulharska, Rostislav uchvátil západní oblasti státu. Vnitřních zmatků v Bulharsku využilo Latinové, kteří spolu s Benátčany oblehli Mesembrii a 14. června 1257 ji dobyli.

Spor mezi Micem a Rostislavem měl nakonec nečekané rozuzlení. Většina bojarů odmítala totiž jak Mica, tak Rostislava. Do čela opozice se postavil bojar Konstantin Tich, správce skopské oblasti, jenž s pomocí tárnovských bojarů obsadil hlavní město a prohlásil se carem. Aby si upevnil svou moc, oženil se s dcerou císaře Theodora II. Irenou, která byla vnučkou Ivana Asena II. Konstantin tak chtěl zdůraznit, že je legitimním příslušníkem asenovské dynastie, což ještě podtrhl přijetím rodového jména Asen.

Prvním úkolem Konstantina Asena (1257–1277) se stala porážka obou soupeřů. Konflikt s Rostislavem vyvolal novou vleklou válku s Uhrami, která byla vedena se střídavými úspěchy. Nejprve roku 1259 vtrhli Uhři do Bulharska, avšak následující rok Konstantin učinil protivýpad a pronikl až do severinského Banátu (v dnešním Rumunsku). V roce 1261 uherské vojsko přitáhlo k řece Iskār (a tedy až k Sofii) a jeden oddíl pronikl až k Tárnovu. V Uhrách však vypukly vnitřní spory mezi Belou IV. a následníkem trůnu Štěpánem V. (pozdějším králem v letech 1270–1272), které uherské tažení ukončily. Šťastným obratem pro Konstantina bylo i to, že někdy na přelomu let 1261–1262 zemřel

Car Konstantin Tich-Asen (1257–1277) s carevnou Irenou, nástěnná malba v bojanském kostele

i samotný pretendent na bulharský trůn Rostislav. Jeho nástupce Jakub Svetoslav si sice ponechal titul despoty bulharského, uznal však svrchovanost Konstantinovu.

Mnohem obtížnější se ukázal boj proti Micovi, který za bojů Konstantina s Uhry ještě rozšířil své državy. Mico nejen v roce 1260 porazil carské vojsko, ale i těžce poškodil Konstantinovu prestiž tím, že jej přinutil po prohrané bitvě hledat útočiště v pevnosti Stanimaka, ovládanou tehdy nikájskými Řeky. Vzrůst Micovy moci byl ovšem nepřijemný i pro ně. Toho Konstantin využil a roku 1260 spojenectví s nikájským císařem ještě posílil. Tím se roku 1258 stal po smrti Theodora II. nedospělý Jan IV. Laskaris, bratr bulharské carevny Ireny. Skutečným vládcem tam byl nicméně vojevůdce Michal Palaiologos, který se v roce 1259 nechal korunovat na spolucísaře pod jménem Michal VIII. Tento spolek však netrval dlouho, protože se brzy

ukázalo, že Michal je v delší časové perspektivě pro Bulharsko stejným, ne-li větším nebezpečím než Mico. Nejprve v roce 1259 porazil épirského despotu Michala II. a připojil jeho území ke svému. V roce 1261 pak nikájská vojska zaútočila proti latinskému císaři Balduinovi II. a 25. července 1261 dobyla překvapivě Cařihrad. Michal, korunovaný slavnostně na byzantského císaře, tak obnovil někdejší byzantskou říši, která si samozřejmě do budoucna činila nároky na všechna území, která k ní kdysi patřila, což se nemohlo neodrazit i na vztazích k Bulharsku. Kromě toho se vzájemné vztahy zhoršily i z důvodů osobních: Michal VIII. (1259–1282) se totiž na podzim 1261 rozhodl zbavit legitimního císaře Jana IV. Laskarise, kterého oslepil a uvrhl do kláštera, což samozřejmě pobouřilo jeho sestru carevnu Irenu.

Obnova Byzance a sesazení Jana IV. Laskarise vyvolalo převrat v politice Konstantina Asena. Mezi někdejšími spojenci došlo k válce, přičemž Konstantinovi se obratnou diplomacií podařilo získat na svou stranu i Jakuba Svetoslava, kterého podporovaly Uhry, a také sesazeného épirského despotu Michala II.; Mico se naproti tomu stal byzantským spojencem. Boj proti Micovi, který se opevnil v Mesembrii, kde jej Bulhaři neúspěšně obléhali, se nicméně v nové situaci stal pouze vedlejší záležitostí. Válka proti Byzanci vypukla roku 1262, přičemž iniciativa byla nejprve na bulharské straně. Vojsko Konstantina Asena se zmocnilo Stanimaky a většího počtu měst a pevností v jihovýchodní Thrákii. Na jaře 1263 došlo k obratu. Michal VIII. rozdělil své

vojsko na dvě části. Jedna část postupovala proti proudu Marice a obsadila Plovdiv i Stanimaku, zatímco druhá část se obrátila k černomořskému pobřeží a obsadila většinu tamních měst. Vojsko vysvobodilo z bulharského obležení rovněž Mica v Mesembrii, který však město odevzdal Byzantincům a odešel do Cařihradu. Císař Michal VIII. jej později jmenoval správcem v Malé Asii v okolí někdejší Tróje, čímž z bulharských dějin zmizel Mico již nadobro.

Po odchodu Mica do Malé Asie se sice Konstantinův carský titul zdál nesporný, avšak konflikt s Byzancí pokračoval. Konstantin zejména těžce nesl ztrátu černomořského pobřeží. První příležitost změnit situaci se naskytla již roku 1265. Seldžucký sultán Azaddin s asi 10 000 rodinami Seldžuckých Turků se roku 1263 uchýlil před útoky Mongolů do Byzance a císař Michal VIII. ho usídlil v Dobrudži. Protože však Turkům nedůvěřoval, zadržel Azaddina jako rukojmí v Cařihradě. Seldžucký náčelník Sary-Saltyk uzavřel s Konstantinem spojenectví proti Michalovi VIII., ke kterému přistoupil i mongolský chán Zlaté hordy Berke. Berkeho Tataři, ke kterým se připojil i Konstantin, přitáhli až k Enosu, kam císař poslal Azaddina do vyhnanství, a vynutili si jeho vydání. Potom zpusťovali byzantské území a odtáhli zpět do jihu ruských stepí, přičemž s sebou vzali i v Dobrudži usazené Seldžuky.

Z tatarského vpádu do Byzance nemělo Bulharsko nakonec žádný užitek. Naopak, do rozháraných poměrů znovu zasáhli Uhři. Podnětem k nové válce bylo vystoupení Jakuba Svetoslava, který opakovaně měnil v konfliktu strany. V roce 1265, kdy byl spojencem Bulharů, překročil Dunaj a pokusil se ovládnout oblast Severinu, nacházející se pod uherskou svrchovaností. Byl však odražen a Uhři, kteří za jeho vpádem správně tušili akci cara Konstantina, se pak obrátili na jih, přešli Dunaj, obsadili Vidín a umístili své posádky i ve vnitrozemí v Plevnu a Orjachovu. Jakub Svetoslav upadl do ještě pevnější závislosti na Uhrách. Síly Bulharů i Uhrů byly celkem vyrovnané a Bulharsko se rozhodlo nejen uzavřít mír, ale získat i Uhry pro širší spojenectví proti Byzancí.

Michal VIII. se mezitím dostal do komplikované mezinárodní situace, protože se proti němu v roce 1267 v západní Evropě vytvořila velká koalice pod vedením krále „obojí Sicílie“ Karla z Anjou (1266–1285), ke kterému se uchýlil vypuzený poslední latinský císař Balduin II. Ztráta Cařihradu znamenala totiž velkou ránu pro prestiž katolické církve, a tak protibyzantskou koalici podporoval i papež Kliment IV. (1265–1268). Z ekonomických důvodů se k ní připojily i městské republiky Benátky a Janov, které si od znovudobytí Cařihradu slibovaly posílení svých obchodních výsad na východě. Za takto napjaté situace se Michal pokusil znovu získat Bulhary, nebo si alespoň zajistit v nastávajícím konfliktu jejich neutralitu. Když v roce 1268 zemřela carevna Irena, vyslal Michal do Tärnova poselstvo, které nabídlo Konstantinovi za manželku svou neteř Marii. Zároveň císař slíbil, že vrátí Bulharsku černomořské pevnosti Anchialo (Pomorie) a Mesembrii.

Svatba Konstantina s Marií se uskutečnila v roce 1269, avšak s navrácením obou měst Michal nespíchal. Jejich vydání stále pod různými záminkami odkládal, až nakonec Konstantinovi došla trpělivost. V roce 1272 vyslal po dohodě se Srby poselstvo do Neapole ke Karlovi z Anjou, aby dojednalo podmínky, za kterých by se eventuálně Bulharsko mohlo připojit k protibyzantské

koalici. Akce měla posloužit především jako nátlak na Michala, neboť Konstantin stále ještě věřil v možnost mírového získání Černomoří. Byzantský císař zatím našel spojence jednak v uherském králi Štěpánovi V., jednak začal vyjednávat s tatarským chánem Nogajem, kterému dal za ženu svou nemanželskou dceru Efrosimu. Tataři z jihoruských stepí byli přitom hrozbou především pro Bulharsko.

Karel z Anjou zahájil válku proti Byzanci vlastně již roku 1267, když obsadil ostrov Korfu. O čtyři roky později se mu podařilo opanovat albánské pobřeží a v roce 1272 se zmocnil Drače. Michal VIII. se znovu snažil získat čas, a proto nabídl papeži Řehoři X. (1271–1276) církevní unii a podřízení východní církve Římu. Papež se již viděl jako úspěšný sjednotitel křesťanstva, který překonal velké schizma z roku 1054, a proto souhlasil. Císařova iniciativa narazila samozřejmě na odpor pravoslavného duchovenstva a třebaže se s konstantinopolským patriarchátem císař poměrně snadno vypořádával, problémem se ukázal postoj dvou dalších samostatných pravoslavných církví – srbské a bulharské. Zde Michal sáhl k rafinovanému kroku: v srpnu 1272 potvrdil zvláštní listinou privilegia daná v letech 1019–1025 Basileiem II. Bulharobijcem ochridskému arcibiskupství, včetně rozsahu jeho působnosti, a tím i zpochybnil samostatnost srbské a bulharské církve. V roce 1274 se v Lyonu sešel církevní koncil, na kterém byzantské poselstvo složilo slavnostní přísahu věrnosti východní církve papeži. Poselstvo se zároveň odřeklo schizmatu a otevřelo před církevním sněmem otázku samostatnosti srbské a bulharské církve. Protože ani jedna z církví nebyla Římem uznána, neměla podle poselstva ani podle koncilu právo na samostatnou existenci.

Akce Michala VIII. nebyla samozřejmě vůbec motivována nábožensky. Císaři šlo jen o rozbití protibyzantské koalice a unii s Římem nemyslel nikdy vážně, proto se poměrně brzy opět rozpadla. Lyonská unie však měla nečekané důsledky v Bulharsku. Právě bulharská církev, která unii rozhodně odmítala, se tak stala pilířem pravoslaví na východě a také přirozeným

centrem všech protiunijních sil v Byzanci. Konstantin vyslal posly k jeruzalémskému patriarchovi, aby získal jeho podporu pro upevnění samostatného postavení bulharské pravoslavné církve. Vyslanci navštívili egyptského sultána a pokoušeli se jej získat pro novou válku s Byzancí. Zároveň však Bulharsko udržovalo spojení s Karlem z Anjou.

V sedmdesátých letech došlo k pronikavým změnám ve vnitřní politice Bulharska. Konstantin Asen si při pádu z koně zlomil nohu a trpěl později velkými bolestmi, které mu znemožňovaly soustředit se na správu státu. Vedle nemocného Konstantina Asena se jako silná osobnost začala

prosazovat jeho žena Marie, která na sebe postupně strhla veškerou moc. Marie se velmi krutě vypořádala s potenciálními odpůrci, především s Jakubem Svatoslavem. Ten totiž ovládal stále značné území na západě bulharského státu a po dohodě s Michalem VIII. pojal za ženu jednu z dcer Theodora II. a vnučku Ivana Asena, takže se dostal pokud jde o právo na bulharskou korunu na stejnou úroveň jako Konstantin. Po nástupu nového uherského krále Ladislava IV. (1272–1290) přerušil Jakub Svatoslav svůj vazalský poměr k Uhrám a začal se titulovat jako bulharský car. Marie v něm proto viděla nebezpečného konkurenta, a proto se rozhodla jej zavraždit. Předstírala ochotu k dohodě a nabídla mu, že jej adoptuje, čímž by se mu otevřela cesta k získání bulharského trůnu. Byl tak vylákán do Tárnova, kde byl skutečně Marií adoptován, ačkoliv již nebyl nejmladší, avšak vzápětí někdy koncem roku 1275 byl zde otráven. Podobným způsobem se pak Marie zbavila i velkého počtu bojarů, což proti krvavé carevně vyvolalo nenávisť jak bojarů, tak i širokých vrstev obyvatelstva.

IVALJOVO SELSKÉ POVSTÁNÍ

Třicet let po smrti Ivana Asena II. bylo Bulharsko v troskách. Bylo zmítáno jak vnitřními spory, tak neustálými válkami se svými sousedy. Velkým břemenem se staly i nájezdy Tatarů přes Dunaj, kterými trpělo zejména venkovské obyvatelstvo a proti kterým byli carové bezmocní. Za takové situace došlo k velkému selskému povstání, do jehož čela se postavil prostý pastýř jménem Ivajlo, nazývaný šlechtou pohrdlivě Brdokva, nebo v řeckých pramenech *Lachana* (zelenina).

Podle podání kronikářů měl Ivajlo vidění a zjevovali se mu světci, kteří jej nabádali, aby vyzval své krajany k povstání a vedl je. Povstání mělo především sociální charakter a vypuklo jako výraz nespokojenosti s výší feudálních dávek a povinností. Různé rolnické vzpoury jsou typické pro celé středověké období všude na světě a vyskytovaly se nepochybně i v Bulharsku. Feudálním řádem podobné akce nemohly nijak otrást, protože neměly žádný pozitivní realizovatelný program a dříve či později byly vždy potlačeny. Na rozdíl od podobných vzpour jinde však selské povstání v roce 1277 mělo tu zvláštnost, že alespoň dočasně zvítězilo a jeho hlavní vůdce Ivajlo sehrál velkou úlohu nejen na domácí scéně, ale i v mezinárodní politice. Kromě toho mělo povstání význam i z hlediska boje Bulharů proti tatarským nájezdům a proti nenáviděné carevně Marii.

Povstání vypuklo zřejmě na jaře 1277 v severovýchodním Bulharsku. Vzbouření rolníci odmítli plnit povinnosti vůči svým feudálním pánům a začali pobíjet místní bojary. V létě 1277 se totiž v Dobrudži objevili Tataři, kteří se vypravili na svou obvyklou loupeživou výpravu opírající se teoreticky o vazalský vztah Bulharska ke Zlaté hordě, trvající ještě od vlády Kalimana I. Ivajlo se se svými selskými houfy postavil Tatarům na odpor a porazil je, čímž získal velkou popularitu. K povstání se pak připojovaly další oblasti Bulharska a vzbouřenci brzy vyrazili proti Tárnovu. Konstantin Asen vytáhl proti Ivajlovi navzdory své chorobě do pole, avšak jeho síly se ukázaly jako nedostatečné. Část vojska se vzbouřila a přešla na stranu povstalců, zbytek Ivajlo rozprášíl a sám car byl v boji zabit. Vzbouřencům se tak otevřela cesta na Tárnovo. Carevna Marie nabídla v kritické situaci Ivajlovi svou ruku, aby tak zachránila

Zlatá pečeť car Konstantina Asena

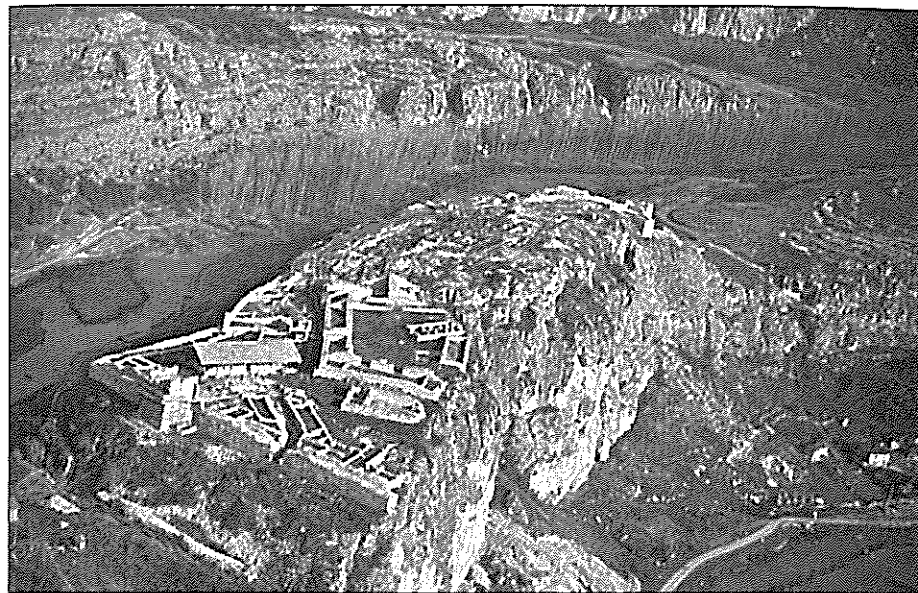

trůn pro svého syna Michala. Ivajlo s nabídkou souhlasil, načež slavnostně vstoupil někdy na jaře 1278 do hlavního města, kde se oženil s Marií a byl korunován na cara jako spoluvládce nezletilého Michala III. Zbytek země se podrobil Ivajlovi dobrovolně.

Převrat v Bulharsku měl velký ohlas ve všech sousedních státech, především ale v Byzanci. Pastýř na carském trůnu byl v tehdejší Evropě rozdělené přísnými stavovskými přehradami něčím neslýchaným a na první pohled takřka nemožným. Kromě toho měl císař Michal VIII. obavu z nepochybně schopného válečníka, který byl schopen vyvolat vzpouru i v jeho říši. Proti Ivajlovi se rozhodl postavit jako nového pretendenta na trůn Ivan, syna bojara Mica, který kdysi odevzdal Byzantincům Mesembrii. Ivan Mico byl z matčiny strany potomkem Asenovců a tudíž mohl uplatňovat nároky na trůn. Nyní byl vypraven s velkou armádou do Bulharska. Zároveň se Michalovi VIII. podařilo uzavřít spojení s Tatary, kteří napadli Bulharsko ze severu.

Přes houževnatý odpor jak proti Byzantincům, tak proti Tatarům neměl Ivajlo za dané situace šanci dlouho se udržet. Oporou jeho režimu totiž byli vzbouření sedláci, kteří samozřejmě i nadále odmítali plnit feudální povinnosti. Bez nich ale žádný feudální stát nemohl dlouhodobě existovat a jiným než feudálním státem v té době Bulharsko být nemohlo. V delší časové perspektivě by Ivajlova vláda nutně znamenala hospodářský chaos a rozvrat. Ivajlo kromě toho samozřejmě nemohl splnit idealistické představy širokých mas o spravedlivém světě bez bídy, za který rolníci povstali, protože takový svět neexistoval. Brzy proto došlo k úpadku jeho popularity, ke kterému přispěl také jeho sňatek s nenáviděnou Marií. Bylo také jasné, že bojaři, bez kterých se nedalo vládnout, se Ivajlovi poddali pouze ze strachu či z donucení a že při první příležitosti se proti němu vzbouří. Na počátku roku 1279 byzantské vojsko vedené vojevůdcem Michaiem Glavasem obsadilo za Ivajlovy nepřítomnosti s pomocí bojarů Tärnovu a dosadilo na trůn Ivana Mica pod jménem Ivana Asena III., zatímco Marii těhotnou s Ivajlem i nezletilého cara Michala III. odvedli jako zajatce do Byzance.

Ivan Asen III. (1279–1280) dosedl na trůn s pomocí Byzance, a byl proto na ní zcela závislý. Faktickou vládu na sebe strhl představitel bojarských kruhů v Tärnovu, švagr Ivana Asena III. Jiří Terter (Georgi Terterij), původem Kumán. Mezitím Ivajlo porazil Tatary a vypravil se znovu proti Ivanu Asenovi III., kterému poslal vojenskou pomoc i císař Michal VIII. Carský protostrator Džasimbaš (Kasim-beg), pokřtěný Tatar, přešel na stranu Ivajla, který pak ve dvou bitvách porazil byzantskou armádu a v létě 1279 přitáhl opět k Tärnovu. Ivan Asen z města uprchl a bojaři zvolili novým carem Jiřího Tertera (1280–1292). Tomu se podařilo získat podporu nejen bojarů, ale i měšťanů a majetnějších obyvatel, majících z Ivajla pochopitelný strach. Jeho armáda se rozpadla a Ivajlo byl nucen hledat azyl u tatarského chána Nogaje, kterého žádal o pomoc proti Terterovi. Shodou okolností se v Nogajově ležení sešel se svým vypuzeným protivníkem Ivanem Asenem III., který se rovněž pokoušel získat tatarskou pomoc. Nogaj však neměl chuť se v Bulharsku angažovat. Nejprve se snažil po určitý čas Ivajla i Ivana Asena uchládit nezávaznými sliby, avšak nakonec – zřejmě návodem Byzance – nechal Ivajla a s ním i Džasimbaše při hostině zavraždit. Michalův chráněnc Ivan Asen byl naproti tomu propuštěn, zřejmě rovněž na byzantský zásah.

Pevnost Červen

V historické paměti bulharského venkovského obyvatelstva se Ivajlo udržel jako bojovník za práva chudiny a později s jeho vystoupením byl spojován boj za osvobození Bulharska od Tatarů. Jako v mnoha podobných případech i v jiných zemích i v případě Ivajla se objevily legendy, podle kterých tento pastýř nezahynul, ale vrátil se, aby opět pomohl lidu (tzv. mesianistická legenda). V souvislosti s touto legendou se v pozdějších dobách objevovali dobrodruzi, tzv. Lžiivajlové vydávající se za zázrakem zachráněného Ivajla.

ROZDĚLENÍ BULHARSKÉHO STÁTU A ZTRÁTA SEVEROZÁPADNÍCH ÚZEMÍ

Dlouhotrvající války se sousedy, tatarské vpády a Ivajlovo povstání způsobily naprostý rozvrat carské moci. Bulharský stát se začal postupně štěpit a ztrácet západní okrajová území, která se dostávala pod vládu Srbska. Tak v Braničevsku (v dnešním Srbsku) vzniklo nezávislé knížectví, jehož vládci Darman a Kudelin, využívající sporů Uher se Srbskem, prováděli politiku zcela nezávislou na Tärnovu.

V letech 1282–1284 se uherský král Ladislav IV. pokusil opakovaně získat braničevské knížectví pod svou kontrolu, avšak bez úspěchu. Darman uherské vojsko porazil a dokonce zajal několik vyšších šlechticů. Neúspěchem skončila i druhá uherská výprava. Aby oslabil moc Braničevska, jmenoval Ladislav IV. místodržitelem pro oblast Bělehradu, Sremu, Mačvy a severovýchodní Bosny svého vazala, někdejšího srbského krále Štěpána Dragutina,

který dostal za úkol Braničevsko dobýt a zlikvidovat. V roce 1290 Štěpán Dragutin zaútočil, avšak také on byl Darmanem a Kudelinem poražen a musel ustoupit. Štěpán Dragutin se pak obrátil o pomoc na svého bratra, srbského krále Štěpána Uroše II. Milutina (1282–1321). Společně pak roku 1291 udeřili na Darmana a Kudelina a porazili je. Oba bojaři byli nuceni utéci a našli azyl u tatarského chána Nogaje. Braničevsko bylo připojeno k Srbsku a bylo – podobně jako bělehradská oblast – pro Bulharsko definitivně ztraceno.

Pohraniční oblastí proti Srbsku se po ztrátě Braničevska stalo Vidínsko. I tato oblast byla po dlouhých vnitřních rozbrojích fakticky oddělena od Bulharska. Jeho rozsáhlé území náležející bojarské rodině Šišmanů sahalo na západě až k dunajské soutěsce Železná vrata a řekám Morava a Timok, na východě až k městům Orjachovo a Vraca. Šišman používal titul despoty vidínského a patřil k nejmocnějším bulharským bojarům. V roce 1292 Šišman zahájil tažení proti Štěpánu Urošovi II. Milutinovi. Cílem celé akce bylo mimo jiné opětovné získání Braničevska. Šišmanovo vojsko bylo však v Srbsku poraženo a rovněž on byl nucen zachránit se útekem k Nogajovi, který se rozhodl zasáhnout. Z obavy před vpádem Tatarů se srbský král zalekl, rozhodl se poddat se Nogajovi dobrovolně a stal se jeho vazalem. Na nátlak Nogaje rovněž vrátil Šišmanovi Vidínsko.

Dalším bulharským státem se stalo Kransko, území zahrnující oblasti mezi Starou planinou a horní Maricí a mezi řekami Struma a Tundža. Jeho centrem byla pevnost Kopsis nedaleko Karlova. Kransko hraničilo na východě s Byzancí, a mělo proto velký strategický význam. Jako vládcí byli uváděni tři bratři Smilec, Vojsil a Radoslav.

DYNASTIE TERTEROVŮ

Na většině bulharského území vládl po potlačení Ivajlova povstání a vyhnání Ivana Asena III. Jiří I. Terter, zakladatel dynastie Terterovců. Udržení alespoň částečně stability oslabeného státu vyžadovalo diplomatické manévrování mezi Srbskem, Byzancí a Tatary. Terter se nejprve opíral o Srbsko, které za vlády Štěpána Dragutina (1276–1282) zmohutnělo a stalo se určitou protiváhou Byzance. Vlekly konflikt s Byzancí byl však nakonec vyřešen smrtí Michala VIII., protože jeho nástupce Andronik II. (1282–1328) byl panovníkem slabým a neschopným, a tak byl roku 1284 mezi Byzancí a Bulharskem konečně uzavřen mír. Vyhnáný Ivan Asen III. získal titul despoty a jeho potomci pak zastávali v Byzanci různé vysoké funkce, zatímco Tertera uznal Andronik II. za právoplatného vládce.

Místo Byzance se hlavním nebezpečím pro Bulharsko stala Zlatá horda, rozkládající se v jihu stepích a zasahující přes Besarábii až k Dunaji. Chán Nogaj ohrožoval jak Bulharsko, tak i Srbsko a oslabenou Byzanc. V roce 1285 vpadli Tataři do Bulharska a zpusťovali Podunají i Thrákii. Terter byl nucen se poddat. Svého syna Theodora (Todora) Svetoslava musel poslat Nogajovi do Zlaté hordy jako rukojmí a svou dceru provdat za jeho syna Čaku. Nogaj však stejně neměl v Tertera důvěru, a tak v roce 1292 byl Terter donucen uprchnout před Tatary do Byzance. Strach, který kolem sebe Nogaj šířil, zapůsobil i na Andronika II., který se zdráhal otevřeně poskytnout Terterovi azyl, takže uprchlý

car se musel skrývat určitý čas v okolí Adrianopole (Odrinu), kde byl nakonec Řeky zajat a poslán do vyhnanství.

Nogaj dosadil na carský trůn kranského bojara Smilece (1292–1298), který se zavázal platit mu každoroční poplatek. Smilec se snažil nejprve spojit s Terterovým bratrem Eltimirem, což se mu však nepodařilo a Eltimir volil raději vyhnanství. Potom se Smilec pokusil opřít o Srby a provdal svou dceru Theodoru za následníka srbského trůnu Štěpána Uroše Dečanského. Brzy se však ukázalo, že Smilecova vláda je ve skutečnosti jen nominální, protože skutečným vládcem byl chán Nogaj. Bulharsko se dostalo pod tatarskou nadvládu a dospělo až na dno nejhlubšího úpadku. Naštěstí pro ně i ve Zlaté hordě došlo k vnitřním sporům mezi Nogajem a kipčackým chánem Toktajem, které přerostly do vzájemné války. V ní byl Nogaj roku 1299 v bitvě na řece Terek poražen a zabit.

Koncem roku 1298 Smilec zemřel. Protože neměl mužské potomky, chopila se vlády carevna vdova, která byla neteří císaře Andronika II. Oporou její vlády se stali nejprve Smilecovi bratři Radoslav a Vojsil, když však – jak se dalo čekat – vystoupili s vlastními nároky na trůn, povolala carevna na pomoc z vyhnanství Terterova bratra Eltimira, který se oženil s jinou Smilecovou dcerou a jako její věno získal větší část Kranska s titulem despoty. Carevna pak nabídla svou ruku srbskému králi Štěpánovi Urošovi II. Milutinovi, který již dříve zapudil svou třetí manželku Helenu, dceru Tertera. Jako věno měl srbský král získat celé Bulharsko. O přízeň srbského krále se však ucházel také císař Andronik II., který nabídl Štěpánovi svou pětiletou dceru Simonidu. Jako věno měl Štěpán dostat oblast v Makedonii mezi Ochridem, Prilepem a Štipem, kterou Byzanc získala za válek s Bulharskem.

Do sporů o bulharský trůn zasáhl brzy další uchazeč. Stal se jím Čaka, syn chána Nogaje a Terterův zeť. Čakův příchod do Bulharska vyvolal konflikt mezi ním a carevnou, respektive stoupenci již zemřelého Smilece. Ti pod vedením Radoslava obrátili svou pozornost ke Konstantinovu synovi Michalovi III., který žil v zajetí v Byzanci, a požádali císaře Andronika II., aby jej propustil do Bulharska i s vojenskou pomocí. Bojaři dávali přednost Michalovi i za cenu nové závislosti na Byzanci, neboť ji považovali za menší zlo než Čaku a tatarskou nadvládu.

Spolu s Čakem se vrátil do Bulharska rovněž Terterův syn Theodor Svetoslav, držení do té doby u Nogaje jako rukojmí, který se bohatě oženil s příbuznou Nogajovy ženy Efrosinou, čímž získal nejen velký majetek, ale i vliv. Navenek hájil Svetoslav Čakovy nároky proti Smilecovi, avšak ve skutečnosti jen čekal na vhodnou příležitost, aby se sám zmocnil bulharského trůnu, který jako syn někdejšího cara považoval za svoje dědictví. V roce 1299 obsadil pro Čaku větší část země a dary přiměl tärnovské bojary, aby mu vydali hlavní město. Čaka se skutečně stal bulharským carem, avšak Svetoslav za jeho zády tajně vyjednával s bojary o vlastní kandidatuře na trůn. Jakmile měl jejich podporu zajištěnou, zmocnil se Čaky a nechal jej ve vězení zardousit.

Protivníky mu nadále zůstávali již jen Radoslav a také Michal III., který v té době skutečně přitáhl s byzantskou pomocí do Bulharska. Radoslav utekl k císaři, který dlel v té době v Soluni, a přivedl si od něj také vojenskou pomoc. Theodoru Svetoslavovi se podařilo získat na svou stranu Eltimira, který uštědřil

8 Radoslavovi naprostou porážku, zajal jej a nechal oslepit. Michal III. pak uprchl zpět do Byzance, kde se jeho stopa ztrácí. V roce 1300 se tak Theodor Svetoslav stal právoplatným a všemi uznávaným carem.

KONSOLIDACE BULHARSKÉHO STÁTU

Před Theodorem Svetoslavem (1300–1321) stál především úkol znovu upevnit stát a pokud možno i ovládnout samostatná okrajová území. V tomto ohledu učinil nový car velmi rázné kroky. Po zavraždění Čaky potřel bojarskou opozici a neváhal zbavit se i tárnovského patriarchy Joakima III., na kterém lpělo podezření, že se v roce 1285 spojil s Tatary a způsobil Svetoslavovo zajištění u chána Nogaje. Patriarcha byl na carův příkaz svržen ze skály do řeky Jantry. Z oblasti pod Starou planinou vyhnal Radoslava a Vojsila a jejich državu připojil k Bulharsku. Eltimír ovšem i nadále vládl ve své části Kranska a Šišman ve Vidinsku; připojit i tyto oblasti nebylo zatím možné. Theodor Svetoslav tuto ztrátu alespoň dočasně kompenzoval jinde: chán Toktaj, kterému poslal uříznutou hlavu zavražděného Čaky, mu totiž jako výraz vděčnosti odstoupil Besarábii, takže k Bulharsku byla připojena – byť pouze dočasně – i část kdysi ztracených zadunajských zemí. S Byzancí byly naproti tomu od počátku vztahy napjaté, neboť Theodor Svetoslav se zmocnil trůnu na úkor byzantského kandidáta Michala III.

Byzantské říší však v této době vyvstal na východě nový nepřítel v podobě osmanských Turků. Turecké kmeny žily původně východně od Kaspického moře a již v 11. století jeden z nich – Seldžuci – dobyl na Byzanci část Malé Asie a zřídil zde samostatný stát, který se však později rozpadl pod nájezdy Mongolů. Od 13. století vznikaly v Malé Asie další turecké státy – emiráty. Boje s loupeživými tureckými kmeny Byzanc velmi oslabovaly, stejně jako boje se zmohutnělým srbským státem. Příznivé situace využil Theodor Svetoslav k pokusu o připojení Thrákie. První Svetoslavova výprava se uskutečnila roku 1303 a car při ní získal větší počet měst na jih od Staré planiny. O rok později uskutečnil Theodor Svetoslav další výpravu, tentokrát na černomořské pobřeží, kde získal zpět mimo jiné přístavy Mesembria, Anchialo, Sozopol a Achtopol. Císař Andronik II. shromáždil proti Bulharům všechny síly, které měl k dispozici a na svou stranu získal i nejmladšího Smilecova bratra Vojsila. Obě armády se srazily v létě 1304 v krvavé bitvě na řece Skafidě. Byzantské vojsko v ní bylo poraženo a Theodor Svetoslav pak postoupil až k Adrianopoli (Odrinu). V zimě 1306–1307 panoval v Cařihradě velký hlad. Aby si naklonil obyvatelstvo a přiměl Andronika II. k uzavření příměří, sáhl Theodor Svetoslav k neobvyklému kroku: poslal do byzantského hlavního města zásoby žita. V roce 1307 byl podepsán bulharsko-byzantský mír, podle něhož Byzanc uznala právo Bulharska na získaná území. Mír byl ještě potvrzen dynastickým sňatkem Theodora Svetoslava s dcerou spolucísaře Michala IX.

Po skončení války s Byzancí nastaly Bulharsku pokojnější časy, které vedly k stabilizaci bulharského státu. Paradoxně víme o vnitřních poměrech z této doby poměrně málo, neboť klid v Bulharsku a dobré vztahy k Cařihradu způsobily, že byzantská kronikářská literatura se přestala Bulharskem zabývat.

Konec vlády Theodora Svetoslava byl poznamenán počátkem občanské války v sousední Byzanci. Po smrti spolucísaře Michala IX. na podzim 1320 se zhoršily vztahy mezi jeho synem Andronikem III. (1328–1341) a jeho dědem, starým císařem Andronikem II. Vnuk utekl z Cařihradu ke svým příznivcům do Adrianopole, aby odtud požádal Theodora Svetoslava o pomoc. Bulharský car hodlal využít vnitřní válku v Byzanci k jejímu oslabení, avšak ještě před jejím skutečným začátkem zemřel. Jeho syn Jiří II. Terter (1321–1322) se hned po svém nastupu na trůn rozhodl využít situace, vypověděl Byzanci válku a zaútočil. Podařilo se mu obsadit Plovdiv a některá další opevněná města, avšak jako celek útok selhal a v pevnostech Kričim a Stanimaka (dnes Asenovgrad) se Byzantinci udrželi. Andronik III. se rychle usmířil se svým dědečkem a pak náhlým protiútokem Bulhary porazil. Jiří II. Terter připravoval nové tažení, avšak uprostřed příprav náhle zemřel.

Stříbrná mince cara Theodora Svetoslava, jenž na počátku 14. století upevnil bulharský stát

ŠIŠMANOVCI NA BULHARSKÉM TRŮNĚ

Smrtí Jiřího II. vymřela terterovská dynastie. Bezvládní, které následovalo, pochopitelně využila Byzanc. Města mezi Starou planinou a Strandžou a posádky od Jambolu až po černomořské přístavy se rychle poddávaly Cařihradu, který si byl vědom jejich hospodářské důležitosti. Vojsil, žijící od doby, kdy jej Theodor Svetoslav vyhnal, v emigraci v Byzanci, využil příležitosti a zmocnil se svých někdejších držav v okolí Slivenu. Andronik III. ovládl celé jižní Bulharsko a pak vytáhl proti Plovdivu, kde se k němu připojil Vojsil. Plovdivská posádka pod vedením vojévůdce Ivana, původem Rusa, se hrdině bránila čtyři měsíce. Ačkoliv Byzantinci použili při obléhání speciální obléhač věž a již se zdálo, že město dobudou, obránci se nakonec ubránili a Plovdiv zůstal v bulharských rukou.

Zatímco Andronik III. obléhal Plovdiv, zvolili bojaři novým carem vidinského despotu Michala Šišmana (1323–1330). Volba se ukázala jako velmi prozíravá hned z několika důvodů: Michal měl za manželku Annu-Nedu, dceru srbského krále Štěpána Uroše II. Milutina, a měl navíc i dobré vztahy k Zlaté hordě, což znamenalo, že mohl získat v boji s Byzancí cenné spojence. Kromě toho nebyl Michal spojen se žádnou ze soupeřících bojarských skupin hledajících pomoc v Byzanci a konečně jeho volbou došlo ke spojení Vidinska se zbytkem Bulharska. Volbou Michala Šišmana tak dosedla na bulharský carský stolec nová dynastie, která pak měla vládnout zemi až do zániku středověkého bulharského státu.

Michal Šišman zahájil ihned po dosednutí na trůn akce směřující k obnovení bulharské moci na jihu země. Posílil vojsko Tatary a valašskými žoldněři a začal opět dobývat černomořská města. Zároveň poslal i pomocný sbor k obleženému Plovdivu, což paradoxně způsobilo nakonec pád města. Část plovdivských měšťanů totiž odmítla volbu Šišmana a rozhodla se povolát místo něj stanimackého velitele Bryennia, a proto začala za zády Ivana tajně vyjednávat s byzantskými obléhately. Když Ivan vytáhl vstříc bulharskému vojsku, otevřeli měšťané sami brány Plovdiva byzantské armádě. Jinak však pokračovala válka pro Michala Šišmana celkem příznivě. Na jaře 1324 umožnil Tatarům rychlý průchod svým územím do východní Thrákie, která byla zpustošena. V červnu téhož roku pak vtrhl s bulharským vojskem do východní Thrákie sám Michal Šišman a opět ji vyplnil. Andronik III., který v té době uzavřel opět příměří se svým dědem, byl nucen s Bulharskem vyjednávat. Bulharsko získalo zpět území, která Šišman během své kampaně očistil od byzantských posádek, navíc se Michal Šišman oženil se sestrou Andronika III. Theodorou.

Mír z roku 1324 sice vyřešil letitý spor s Byzancí, avšak zhoršil na druhé straně vztahy se Srbskem. Aby se totiž mohl Michal Šišman oženit se sestrou císaře, musel se nejprve rozvést se svou první ženou Annou-Nedou, kterou poslal i se svým synem Ivanem Štěpánem do vyhnanství, přičemž syna navíc zbavil nástupnictví. Tím si ovšem znepřátelil srbského krále Štěpána Uroše III. Dečanského (1321–1331), který sice nemohl pro nepevné domácí postavení ihned zasáhnout, avšak vztahy mezi Bulharskem a Srbskem zůstaly již trvale napjaté.

Za vnitřních zmatků v Byzanci i v Srbsku se Bulharsko Michala Šišmana stalo na přechodnou dobu opět mocným státem a balkánským hegemonem. Bulharský car dovedně využíval především sporů mezi Andronikem II. a Andronikem III. v Byzanci, přičemž v roce 1328 dokonce připravoval – pod záminkou spojenectví s Andronikem II. – obsazení Cařihradu. Andronik III. rychle vzkázal svému rivalovi, aby za žádných okolností nepouštěl Bulhary do města, a rychle se sám vydal k hlavnímu městu, kterého se nakonec lstí zmocnil a svého děda sesadil.

Šišmanovy aspirace na vládu v Cařihradě sice vzaly za své, avšak místo nich došlo ke spojenectví s Andronikem III. proti Srbsku. Na schůzce v pevnosti Krimina (mezi Anchialem a Sozopolem) v květnu 1329 se Michal Šišman a Andronik III. usmířili a uzavřeli útočný spolek proti Štěpánu Urošovi III. Šišman hodlal válkou zastavit srbské pronikání do Makedonie a kompenzovat si na účet Srbska neúspěchy ve východní Thrákii. Podle jiných pramenů chtěl Šišman připojit ke svému státu rovněž Srbsko.

Válka proti Srbsku začala na jaře 1330. Její průběh nebyl od počátku pro Bulhary šťastný, protože Andronik III. obsadil Makedonii a pak další postup zastavil a čekal, jak skončí Šišmanovo tažení proti Urošovi. Šišman vytáhl z Tárnova 19. června 1330. Štěpán Uroš měl z bulharské armády velké obavy, a proto mu nabídl mír, který však bulharský car odmítl. Když Uroš zjistil, že Bulhaři překročili iskářský průsmyk a postupují směrem na Sofii, předpokládal, že potáhnou do Srbska údolím řeky Nišavy k Niši. Proto své oddíly soustředil na Dobričském poli při ústí řeky Toplice do Moravy. Šišman však chtěl být co možná nejbliže byzantské armádě Andronika III., který se nacházel

v okolí Monastiru (dnes Bitoly), neboť jak víme měl především zájem o Makedonii. Proto zamířil do Makedonie údolím řeky Strumy, kde obsadili pevnost Zemen. Srbský král jeho úmysl prohlédl a po rychlém pochodu přeskupil své vojska přes údolí Moravy k řece Kamenča nedaleko Velbáždu, kde přehradil bulharskému vojsku cestu. 28. července 1330 zde došlo k doposud největší bitvě mezi Bulhary a Srby. Na bulharské straně bojovalo 12 000 Bulharů a 3000 žoldněřů cizího půdu, především Tatarů, Valachů a Osetinců (Jasů), zatímco Štěpán Uroš III. měl zhruba stejně velkou armádu skládající se z 14 000 Srbů a tisíce těžkooděnců z Katalánie. Podle všeho uzavřeli před tím Michal Šišman a Uroš jakousi dohodu o příměří, takže nenadálý srbský útok byl pro Michala překvapením. Nepřipravená a zaskočená bulharská armáda byla úplně poražena, když byla napadena z týlu částí srbského vojska pod vedením srbského následníka trůnu Štěpána Dušana. V boji byl těžce raněn i Michal Šišman, který na útěku zemřel.

Po vítězství u Velbáždu Štěpán Uroš III. vyslal posly ke své sestře, zapuzené carevně Anně-Nedě, kterou informoval o smrti Michala Šišmana, a sám postupoval k bulharským hranicím. V okovech byli s ním vedeni i zajatí bulharští bojaři, kteří byli donuceni dávat příkazy svým městům a pevnostem, aby Srbům otvíraly své brány. Štěpán Uroš III. hodlal nejprve Bulharsko obsadit, avšak k tomu nakonec nedošlo. Bojar Belaur, bratr padlého cara, se dostavil k Urošovi a nabídl mu kapitulaci výměnou za uznání nároků jeho synovce Ivana. Bulharsko-srbským mírem z Izvoru (nedaleko Radomiru) pak srbský král skutečně uznal za cara syna Michala Šišmana a Anny-Nedy Ivana Štěpána (1330–1331).

Přijetí Ivana Štěpána za cara zhoršilo vztahy k Byzanci, protože carevna Theodora a její děti se uchýlily do Cařihradu pod ochranu Andronika III., který pod záminkou, že chce vrátit trůn dětem své sestry na podzim 1330 vtrhl do Bulharska. Jak se však ukázalo, císaři šlo především získat zpět území na černomořském pobřeží, která musel Bulharům vrátit. Když se mu to skutečně podařilo, nechal v přístavech posádky a vrátil se do Cařihradu.

Vláda Ivana Štěpána trvala jen jediný rok. Mladý car neměl žádnou širší podporu mezi bojary, kteří jej až na výjimky považovali za srbskou loutku. Opíral se jen o velmože Belaura, který se snažil udržet moc v rukou Anny-Nedy, přičemž se

Car Ivan Alexander Šišman s rodinou: carevnou Theodorou a syny Ivanem Asenem a Ivanem Šišmanem, miniatura z Londýnského evangelia

spoléhal na srbskou pomoc. Na přelomu ledna a února 1331 byl v Tärnovu proveden státní převrat, při němž nespokojení bojaři svrhli Ivana Štěpána i jeho matku z trůnu. Oba utekli nejprve do Srbska a pak do Dubrovníku. Bojarská rada pak zvolila za cara syna sestry Michala Šišmana, lovečského despotu Ivana Alexandra (1331–1371).

Za Ivana Alexandra se Bulharsko dočkalo delšího období poměrné stability. Car nejprve vytáhl proti Byzanci, která byla právě zaměstnána na východě bojem proti Osmanům a ještě roku 1331 opanoval znovu (po kolikáté už?) černomořská města s výjimkou Mesembrie. Následující rok však Andronik Turky porazil, a to mu umožnilo věnovat se více válce s Bulhary. Navíc na západě Bulharska povstal Belaur, jeho strýc z matčiny strany. Ivan Alexandr se však projevil jako velmi schopný diplomat. Zahájil na oko s Andronikem jednání o příměří, aby získal čas, a mezi tím se za jeho zády dohodl s Tatary, kteří zaútočili proti Belaurovi a jeho vzpouru potlačili. Když se tak stalo, vytáhl Ivan Alexandr proti Andronikovi a po vítězné bitvě u Rosokastra (nedaleko Burgasu) 18. července 1332 jej přinutil uzavřít mír. Tak jako již mnohokrát v minulosti v permanentních byzantsko-bulharských sporech, i nyní putovala černomořská města do rukou momentálního vítěze. Nechyběl ani v podobných případech již naprosto běžný dynastický sňatek. Syn Ivana Alexandra Michal, tehdy osmiletý, byl zasnouben s Andronikovou dcerou Marií, se kterou se pak v roce 1339 skutečně oženil.

Dalším mezinárodněpolitickým problémem, který musel Ivan Alexandr řešit, byl vztah k Srbsku. Příležitost urovnat minulý konflikt se naskytla roku 1331, kdy se převratem zmocnil srbského trůnu Štěpán IV. Dušan Silný (1331 až 1355), syn Štěpána Uroše III. Dečanského, a kdy se nový srbský král oženil se sestrou bulharského cara Helenou. Přátelské vztahy navázal Ivan Alexandr také s nově vzniklým valašským knížectvím – a opět pomocí dynastického sňatku: sám uzavřel sňatek s dcerou knížete Basaraba I. (1324–1352) Theodorou. Právě s bulharskou a srbskou pomocí se Basarabovi podařilo definitivně zahnat Tatary a sjednotit doposud roztržštěná území v povodí Oltu. Tak vzniklo „Staré Valašsko“, spolu s Moldavskem základ pozdějšího novodobého rumunského státu.

KULTURNÍ A CÍRKEVNÍ POMĚRY ZA IVANA ALEXANDRA

Ivan Alexandr neměl ve zvyku pouštět se do příliš ctižádostivých zahraničněpolitických podniků, které téměř vždy znamenaly nákladné války. Raději se soustředil se na vnitřní upevnění státu. Car byl velkým milovníkem knih a podporoval proto literaturu a umění. Pro kulturní rozvoj Bulharska bylo výhodou, že se již nejednalo jen o slepé napodobování řeckých vzorů ze sousední Byzance. Názorně to dokazují i četné dochované knižní bohaté zdobené rukopisy, dochované z doby Alexandrovny vlády: například překlad žaltáře (1337), překlad kroniky Konstantina Manassese (1348), překlad čtyřevangelia (1356), ale i četné rukopisy, psané přímo pro cara.

V náboženské oblasti bylo Bulharsko zasaženo ve 14. století mysticismem, jehož původ je třeba hledat v byzantské řecké pravoslavné církvi. Šlo o reakci na bezduchou prázdnotu formu a nákladné obřady pravoslavné církve, proti

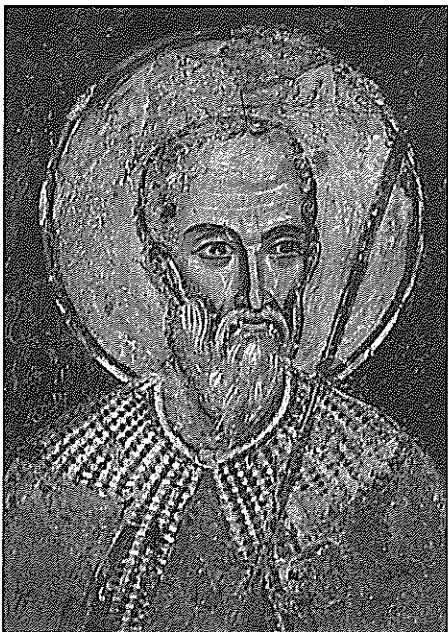
kterým kladli mystikové důraz na vnitřní víru a duchovní splynutí s Bohem. Z klášterů na Athosu se ve 14. století začal šířit nový druh náboženského hloubání zvaný *hesychasmus*, kladoucí důraz na zbožné rozjímaní. V Bulharsku se prvním propagátorem hesychasmu stal Grigorij Sinaita († kolem 1346), jenž se usadil na hoře Paraoriji, kde se obklopl svými žáky a založil mnišskou komunitu. Z ní vzešel i nejvýznamnější představitel hesychasmu v Bulharsku Teodosij Tärnovský († asi 1363), který se po mnohaletém putování nakonec usadil v Kilifarevě (na jih od Tärnova), kde vytvořil vlastní komunitu ze stoupenců nejen z Bulharska, ale i ze sousedních zemí; Teodosij se stal v bulharské církvi velkou autoritou. Hesychasmus se šířil navzdory (nebo možná právě proto) nepřízni tehdejšího tärnovského patriarchy Teodosije II. Další herezi představovalo tzv. varlamitství, nazvané podle řeckého popa Varlama, jejímž šířitelem v Bulharsku byl především Akindin z Prilepu.

Vedle hesychasmu a varlamitství se v Bulharsku šířily i nejrůznější sekty a odrůdy bogomilství. Tak například mniši Lazar a Kiril, zvaný Bosota, vyhnaní z Athosu pro podezření z bogomilství, zavrhovali manželství, ctění obrazů a církevní obřady vůbec. Jiná sekta vznikla kolem mnicha Theodoretu, který přišel do Tärnova z Cařihradu a který byl později obviňován z obnovování pohanských kultů, neboť prý vyzýval k uctívání jakéhosi dubu. Zdá se ostatně, že zbytky pohanských kultů v tehdejší Bulharsku ještě silně přezívaly, jak o tom svědčí zpráva anonymního cestovatele: „Mnoho zemí jsem prošel, ale nikde jsem neviděl tolik čarodějnic, samovil (= víl) a kouzelnic jako v Bulharsku.“

Patriarcha Teodosij II. se obrátil na Teodosia Tärnovského o radu, jakým způsobem by bylo možné nežádoucí sekty potlačit. Mystik mu navrhl, aby byl – podobně jako roku 1211 – svolán do Tärnova sněm, který se skutečně sešel roku 1350 za carova předsednictví. Bogomilské nauky byly zde znovu odsouzeny a byly také přijaty přísné zákony proti potulným lidovým kazatelům. Lazar své učení odvolal a rozhodl se vykonat pokání, zatímco Kiril se svým žákem Štěpánem pokání odmítli: oba byli nejprve ocejchováni v obličejí a pak vyhnaní ze země. Opatření však zřejmě nepomohla, protože podobný sněm se konal ještě o deset let později, roku 1360. Na tomto sněmu byli bogomilové, varlamité a ostatní sektáři prokleti a jejich kazatelé vypovězeni.

Sněm roku 1360 se také zabýval postavením Židů v Bulharsku. Židovská komunita především v Tärnovu v polovině 14. století velmi zesílila a nabyla na významu. Ivan Alexandr se v té době rozvedl a pojal za manželku Židovku Sáru, která přijala při křtu a následné korunovací jméno Theodora, tedy stejné jméno, jaké měla zapuzená první carevna, dcera Basarabova. O tvrzení pozdější literatury, která připisovala vzrůst vlivu židovské komunity právě jejímu vlivu, je však třeba mít určité pochybnosti. Sněm roku 1360 nicméně omezil práva Židů a odsoudil k smrti také tři příslušníky židovské obce, kteří se údajně rouhali křesťanství a vyjádřili pochybnosti o neposkrvněném počtu Panny Marie. Car jejich trest zmírnil na „pouhé“ vyříznutí jazyka, avšak jeden ze Židů byl přesto ukamenován rozvášněným davem v ulicích Tärnova.

Postavení bulharské pravoslavné církve zůstalo za vlády Ivana Alexandra celkem nedotčeno a církve si udržela svou samostatnost. To bylo velmi důležité, neboť hlavou církve se v Cařihradě stal v té době patriarcha Kallistos

V době nastupujícího tureckého nebezpečí nezbylo pravoslavným křesťanům nic než vzývat ozbrojené svaté, ale ani to nepomohlo: Sv. voják, nástěnná malba kostela v Bojaně v Sofii

(1350–1363), rovněž žák Grigorije Sinaity, který se snažil obnovit výsadní postavení konstantipolského patriarchátu vůči všem ostatním ortodoxním církvím. Své nároky odůvodňoval historickými argumenty, podle kterých měl mít konstantinopolský patriarcha vlastně obdobné postavení v pravoslavné církvi, jako měl papež v církvi katolické. Kallistos vystoupil především proti samostatnosti srbské církve a když se mu odmítla podřídit, uvrhl ji do klatby. Proti bulharské církvi, jejíž samostatnost v době latinského císařství jeho předchůdci výslovně uznali, ovšem takto nemohl postupovat, hájil tedy zásadu, že hodnost patriarchy tärnovského je nižší než konstantinopolského a že tudíž tärnovský patriarcha mu má být podřízen. Velkým nebezpečím pro samostatnost bulharské církve se stalo také, že Kallistos našel spojence právě v Teodosiovi Tärnovském. Přes veškerou snahu však úsilí podřídit si bulharskou církev nepřineslo žádné výsledky, neboť vnitřní poměry v Byzanci

byly politicky nestabilní a světská moc nemohla poskytnout ctižádostivému patriarchovi žádnou podporu.

OBČANSKÁ VÁLKA V BYZANCI

A POČÁTKY TURECKÉHO PANSTVÍ NA BALKÁNĚ

Dne 15. června 1341 zemřel císař Andronik III. Protože následník trůnu Jan V. Palaiolog (1341–1391) nebyl ještě plnoletý, byla ustavena regentská rada, ve které měli rozhodující vliv přední byzantský velmož Jan Kantakuzen (Ioánnēs Kantakuzenos) a císařovna-matka Anna Savojská. Brzy mezi oběma vypukl konflikt, během kterého se Kantakuzen v Dimotice (Didimotichon) prohlásil vzdorocísařem a přijal jméno Jan VI.; nakonec byl poražen a vyhnán ze země. Jeho stoupenci ovládli pouze část východní Thrákie s centrem v Dimotice, kam se uchýlila i Kantakuzenova manželka Irena.

V nové mezinárodní situaci se Ivan Alexandr znovu pokusil realizovat dávný sen všech bulharských carů a získat konečně východní Thrákií. V první fázi vystupoval bulharský panovník formálně jako spojenec legitimního byzantského císaře Jana V. a stál tedy na straně Anny Savojské proti Kantakuzenovi.

Na podzim 1341 se bulharské vojsko pohnulo na východ, obklíčilo Adrianopoli (Odrin) a zaútočilo proti Dimotice. Tažení však nebylo úspěšné, protože Kantakuzen, jehož porážka se zdála být již neodvratná, našel spojence v srbském králi Štěpánovi Dušanovi, na jehož dvůr se uchýlil. Toto spojenectví znamenalo nebezpečí i pro Bulharsko, neboť mu nyní hrozil srbský vpád do zad. Bulharské vojsko se proto na jaře 1342 vrátilo domů. Ivan Alexandr proto změnil prapory a na podzim téhož roku obnovil východní tažení, tentokrátě však pod zámlinkou pomoci Kantakuzenově ženě Irině a proražení obklíčení Dimotiky, kterou mezitím oblehlo vojsko Anny Savojské. Kantakuzen si byl vědom, že Ivanu Alexandrovi jde především o východní Thrákií, pokládal proto jeho pomoc za problematickou, ba v delší časové perspektivě za nežádoucí. Rozhodl se proto raději hledat spojence jinde – vybral si osudově osmanské Turky, konkrétně smyrnenského emira Umura (Omur; 1334–1348), který vystoupil na obranu Ireny, a to dříve, než se bulharská vojska dostala k Dimotice. Turci tak začali výrazně zasahovat do poměrů na Balkáně.

Občanská válka v Byzanci nejen oslabilo tuto kdysi mocnou říši, která se tehdy nacházela v hlubokém marasmu a úpadku, ale především posílila Turky v Malé Asii. Ti přijali islám a postupně se stávali rozhodující silou na východní hranici byzantské říše, která se pod jejich náporem za tichého souhlasu Bulharska i Srbska stále zmenšovala. Emir Osman I. (1288–1326), který nastoupil vládu po svém otci Ertoghruovi, sjednotil Turky, kteří se po něm začali nazývat též Osmané. Za jeho nástupce Orchana (1326–1359) obsadili Turci již téměř celou Malou Asii. Roku 1326 se zmocnili byzantské Brusy (dnešní Bursa) a učinili ji hlavním městem svého státu. Roku 1335 dobyli Nikomedii (dnes Ismid) a postoupili až k Marmarskému moři a Dardanelám. Vedle osmanského emirátu hrál důležitou úlohu též emirát Ajdan s centrem v Smyrně, v jehož čele stál nejprve Mehmed a pak jeho syn, již zmíněný Umur, označovaný též jako Umur-beg (*beg*, nebo též *bej*, je turecké slovo, označující vznešeného člověka, vůdce či vládce). Již Andronik III. využíval Turků, ovšem jen jako nájemných žoldnéřů. Z hlediska delší časové perspektivy bylo zřejmě spojenectví Kantakuzena s Turky osudové, i když nelze pochybovat o tom, že Turci se již stali příliš silní, a pokud by Turky nevyužil Kantakuzen, dříve či později by si je zavolala na pomoc Anna Savojská.

Na podzim 1343 občanská válka v Byzanci pokračovala, avšak Štěpán Dušan začal sledovat především vlastní cíle. Na prvním místě mu šlo o ovládnutí Makedonie, které se zmocnil jeho vlastní *protosevast* Chreljo. Štěpán Dušan proto musel dobývat Makedonii vojensky a na jaře 1343 postupně obsadil Voden, Strumicu, Melnik a Seres (dnešní řecký Serrai). Chreljo se uchýlil do rilského kláštera, kde nechal na vlastní náklady vystavět věž. Přijal mnišské jméno Chariton, avšak v prosinci 1343 byl zavražděn, zřejmě z návodu Štěpána Dušana. Spojenectví srbského krále s Kantakuzenem fakticky zaniklo. Na podzim 1343 Kantakuzen a jeho turečtí spojenci obsadili celou západní oblast Rodop a na jaře 1344 se snažili obsadit i oblast Mory (na východ od Meropy).

Turecké nebezpečí přimělo Annu Savojskou, aby hledala vojenskou pomoc u Ivana Alexandra. Do Tärnova bylo vysláno velké poselstvo, kterému se podařilo dohodnout vojenský spolek proti Kantakuzenovi a Turkům. Anna Savojská však jménem svého syna Jana V. musela odstoupit v dubnu 1344

Bulharsko ve druhé polovině 14. století (A území vlastního bulharského státu za vlády cara Ivana Alexandra v letech 1331–1371; B území bulharskomakedonských polosamostatných státních útvarů; C hranice feudálních polosamostatných států a despotátů závislých na Bulharsku či na Srbsku; D jiné hranice suverénních států; E, F hlavní a jiná důležitá města, G místa bitev s datem)

Plovdiv, Cepinu, Kričim, Perušticu, Enos, Voden a část rodopské oblasti. Tak se na sklonku existence druhého bulharského státu podařilo Ivanu Alexandrovi konečně získat dlouho dobývané oblasti, a to dokonce mírovou cestou. Skutečnou pomoc v boji proti Kantakuzenovi a Turkům přitom Ivan Alexandr nakonec Anně ani neposkytl: vyslání vojska bylo nejprve odloženo se zdůvodněním, že Bulharsko se musí na válku pořádně připravit. Proti Kantakuzenovi byla vyslána armáda teprve v květnu 1344, kdy se Umur vrátil do Malé Asie, přičemž k boji nakonec nedošlo.

Za bojů mezi Janem Kantakuzenem a Annou Savojskou došlo na druhé straně opět k oslabení moci Ivana Alexandra v okrajových oblastech říše. Na jižní straně Rodop, severně od Xanti, si zřídil svůj fakticky nezávislý stát vojvoda Momčil, který dovedně využíval trvajících válek k vlastnímu prospěchu. Momčil patří nepochybně mezi nejzajímavější postavy bulharských středověkých dějin. Jeho původ je zahalen temnotou, ví se jen, že až do svých 30 let žil v Rodopech jako vůdce tlupy loupežníků, která terorizovala široké okolí. Jeho banda zřejmě představovala nezanedbatelnou vojenskou sílu, neboť za války Andronika III. s jeho dědem Andronikem II. vystupoval Momčil nikoliv již jako obyčejný loupežník, ale jako spojenec mladšího Andronika. Po skončení války Momčil po nějakou dobu znovu zbojnil v Rodopech, ale záhy vstoupil do služeb Štěpána Dušana. V roce 1343, kdy se rozpadlo spolenectví Štěpána Dušana s Kantakuzenem, se Momčil přidal na stranu Kantakuzena a ve spojení s Umurovými Turky se stal obávaným a slavným vojevůdcem, přičemž jeho oblast v Xanti se ocitla mimo jakoukoliv kontrolu jak Bulharska, tak i Kantakuzena: Momčil začal postupně provádět vlastní politiku. V roce 1344 opustil Kantakuzena a přidal se na stranu Anny Savojské a Ivana Alexandra, ale i tentokrát však hájil především sám sebe a snažil se rozšířit své panství až k Egejskému moři. Jeho moc narostla natolik, že se Kantakuzen s Umur-begem vypravil proti němu. K rozhodující bitvě došlo 7. července 1345 před pevností Peritorion (Peritor) na egejském pobřeží v dnešním severním Řecku. Její posádka se nakonec rozhodla zachovat neutralitu a slíbila otevřít brány teprve vítězi bitvy. Momčil byl v boji poražen a před zdmi pevnosti, která mu odepřela vstup, padl.

Momčil byl sice jen obyčejným dobrodruhem, jakých byly ve středověku stovky, avšak bulharský folklor jej učinil nesmrtelným. Lidová obrazotvornost navždy zvětčila Momčila v epických písních, ve kterých je ovšem – v rozporu se skutečností – vydáván především za bojovníka proti Turkům. Tato „korekce historie“ vznikla teprve v dobách, kdy již Bulharsko bylo Turky podmaněno, a proto byla zřejmě zvýrazněna účast Umur-bega na posledním a pro Momčila tak osudném tažení. Pozdější bulharská marxistická (respektive komunistická) historiografie se zase pokoušela vydávat loupežníka Momčila za lidového bojovníka „proti feudálnímu útisku“, což historické pravdě odpovídá ještě méně než představa Momčila-turkobijce.

Obdobně jako v Rodopech vznikl prakticky samostatný stát i v Dobrudži. Zde se vlády zmocnil v polovině 14. století místní bojar Balik. Centrum jeho moci se stalo město Karvuna, nacházející se poblíž dnešního přístavu Kavarna. Tehdy dva bratři Todor a Dobrotica využili občanské války v Byzanci a zmocnili se některých černomořských osad nacházejících se pod vládou Kantakuzena jako formální spojenci Anny Savojské. Kantakuzen však nakonec jejich oddíly

rozehnal v bitvě u Silivrie, načež se Todor vrátil domů, zatímco Dobrotica utekl do Cařihradu k Anně Savojské, oženil se s byzantskou šlechtičnou a stal se správcem pevnosti Midye. Kantakuzen v létě 1347 tuto pevnost oblehl a přinutil Dobroticu ke kapitulaci. Nicméně k poraženému nepříteli se zachoval velkomyslně a propustil ho. Po Balikově smrti se Dobrotica stal dobrudžským despotou, a to za tichého souhlasu Byzance, která viděla v rozdělení Bulharska výhodu i pro sebe.

Po Momčilově smrti opanoval Kantakuzen do konce roku 1346 celou Thrákií a 8. února 1347 slavnostně vstoupil do Cařihradu. Mladého císaře Jana V. oženil se svou dcerou a sám se nechal korunovat na spolucísaře jako Jan VI. (1347–1354), který však fakticky vládl místo dosavadní regentky Anny Savojské. Bylo však jen otázkou času, kdy dojde k novému boji o skutečnou moc, tentokrát již jen mezi Janem V. a jeho tchánem Janem VI. Válka vypukla roku 1352 a Ivan Alexandr stejně jako Štěpán Dušan podporovali Jana V. a poslali mu na pomoc svá vojska. Kantakuzen naproti tomu neváhal povolát na pomoc znovu Turky. Jeho spojencem se stal tentokrát sám emir Orchan, který poslal Kantakuzenovi vojska vedená svým synem Sulejmanem. V bitvě nedaleko Dimotiky byla srbská armáda poražena, zatímco bulharská se včas stáhla. Na počátku podzimu 1352 se pak Turci rozlili jako obrovská záplava po Bulharsku.

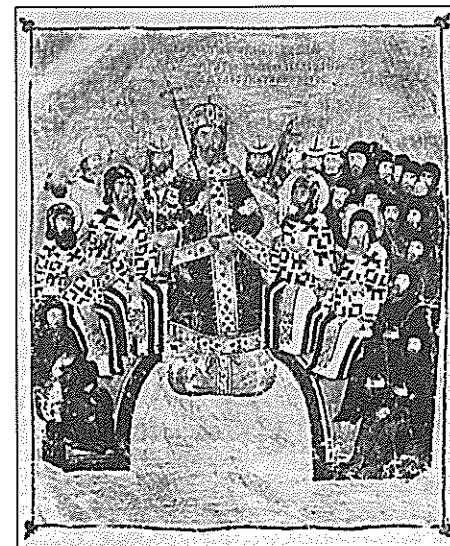
Turci rozhodně nebyli prvními nájezdníky v Bulharsku. Jak jsme viděli, podobných nájezdů zažila země již v minulosti mnoho a koneckonců i Prabulhaři a Slované sem přišli také jako nájezdníci. Ani samotní Turci nebyli roku 1352 v Bulharsku poprvé, protože se na bulharských hranicích objevili již roku 1339. Oproti minulým nájezdům však roku 1352 získali pevnost Cimpe na Gallipolském poloostrově a o dva roky později i samotný Gallipolis (Kalipol) na evropské straně Dardanel, jehož hradby se zřítily v důsledku zemětřesení. Tím si Turci vybudovali na Balkáně pevné předmostí a počínaje rokem 1354 se opakovaly turecké nájezdy do Thrákie, kde v údolí Marice existovalo určité turecké osídlení již dříve. Na obranu proti Turkům muselo Bulharsko vynakládat stále větší síly. V neustálých bojích zahynuli mimo jiné i dva starší synové Ivana Alexandra z prvního manželství Michal a Ivan Asen (zřejmě 1354). Při tureckých nájezdech docházelo také k masovému vybíjení domácího obyvatelstva a odvádění zajatých Bulharů do Malé Asie.

V druhé polovině 14. století se tak postupně Bulharsko, Srbsko i Byzance dostaly do sféry bezprostředního ohrožení ze strany silící osmanské říše. Její nástup mohla zastavit jedině úzká spolupráce všech tří států. V létě 1355 byl proto sjednán obranný spolek mezi Bulharskem a Byzancí, který byl upevněn sňatkem syna Jana V. Palaiologa Andronika s dcerou Ivana Alexandra Keracou. Nyní ještě zbývalo ještě připojit k alianci Srbsko, ale to bylo komplikováno srbsko-bulharskými i srbsko-byzantskými spory o Makedonii, kterou za občanské války v Byzanci a po porážce Chrelja připojil Štěpán Dušan k Srbsku. Místní bojaři ovšem čekali jen na vhodnou příležitost, aby se ze srbské svrchovanosti vymanili. Příležitosti se jim dostalo velmi záhy, když 20. prosince 1355 zemřel ještě v mladém věku nejslavnější středověký srbský panovník Štěpán Dušan. Srbský trůn připadl jeho synovi Štěpánu Urošovi V. (1355–1371), který však nedokázal zabránit, aby se říše nerozpadla na několik

částí. V Thesálii se nejprve dotrhl jeho strýc Siniša, avšak největší díl získal bojar Válkašin (1366–1371), jenž vládl ve vardarské Makedonii v oblasti mezi Skopjí, Prilepem a Prizrenem. Válkašin se dokonce prohlásil králem, přičemž jeho osoba se – stejně jako Momčilova – dostala do srbských i bulharských epických písní. V západní části egejské Makedonie s centrem v Seresu se zmocnil vlády jeho bratr Ivan Ugleša, v oblasti Vélbáždu synové despoty Deljana Ivan a Konstantin, v Kostursku a Vodensku Chlapen, v Ochridu Andrej Gropa a v Strumici Bogdan. Srbsko tak ztratilo svou pozici nejdůležitějšího mocenského činitele na Balkáně a k alianci se nepřipojilo.

Spolek Bulharska a Byzance, dvou nejsilnějších států na Balkáně, se i přes vzájemné oslabení obou mohl stát stále ještě spolehlivou překradou proti tureckému pronikání do Evropy. Že se tak nestalo, bylo způsobeno především historickými příčinami. Několik set let trvající vzájemné války o vedoucí postavení na Balkáně zasely hlubokou nedůvěru mezi oba spojence, a tuto nedůvěru se nepodařilo překonat ani nyní, v tak kritický okamžik pro další vývoj celé Evropy. Boje proti Turkům měly chaotický a nekoordinovaný charakter, přičemž iniciativa byla jednoznačně na turecké straně. Již v roce 1359 oblehli Turci poprvé Cařihrad. Systematické šíření turecké moci na Balkáně zesílilo především za Orchanova nástupce Murada I. (1359–1389), jenž začal používat titul sultána. Do roku 1364 ovládl prakticky celou Thrákií a přenesl své sídlo z malosasijské Bursy do evropské Adrianopole (Odrinu, turecky Edirne). Na rozdíl od někdejších tureckých nájezdů, při kterých se Turci spokojovali s kořistí, Murad dobytá území kolonizoval Turky, zatímco domácí obyvatelstvo naopak přesídlovalo do Malé Asie. Spojenectví bulharsko-byzantské se přitom právě v této době rozpadlo: v roce 1364 vypukl mezi oběma státy starý spor o černomořská města, který vedl ke krátké válce. Jan V. Palaiolog obsadil znovu Anchialo a Mesembrii, přičemž k tomu použil i turecké oddíly. Byzantský císař zároveň našel spojence v uherském králi Ludvíkovi I. z Anjou (1342–1382), což zase přimělo Ivana Alexandra, aby hledal mír a spojenectví s Muradem a vzdal se v jeho prospěch již i tak ztracených území v Thrákií.

V roce 1365 Ludvík I. jako byzantský spojenec zaútočil na severozápadní oblasti Bulharska a obsadil pevnost Vidin, kde byl zajat nejmladší syn bulharského

Byzantský císař Jan VI. Kantakuzen byl prý výborný vojevůdce a hluboce věřící mystik, nicméně pro svůj egoismus a omezenost se nemálo zasloužil o proniknutí Turků do Evropy, když je povolal bojovat na své straně za občanské války

cara z prvního manželství Ivan Stracimir, přebývajcí ve Vidinu jako otcův spoluvládce. Uhři Ivana Stracimira uvěznilí na zámku Gumnik v Chorvatsku, kde byl přinucen přestoupit ke katolictví. Uherský král pak s požehnáním papeže Urbana V. odtrhl Vidinsko od Bulharska a zřídil z něj samostatný banát, do kterého uvedl františkány, aby obraceli obyvatelstvo, převážně bogomilské, na katolictví. Právě zde je zřejmě třeba hledat i počátky katolické menšiny v Bulharsku, která se tu udržela až dodnes.

Ivan Alexandr se samozřejmě nehodlal smířit se ztrátou Vidinska a již roku 1366 se pokusil Uhry vyhnat, avšak bez úspěchu, protože na stranu Uhrů se postavil valašský kníže Jan Vladislav. Mezitím Jan V. objížděl panovnické dvory v Evropě a hledal zde pomoc proti Turkům. Uherský král Ludvík byl mu ochoten pomoci, avšak císaři při návratu do Cařihradu odmítl Ivan Alexandr povolit průchod. Na pomoc císaři vytáhl roku 1366 jeho bratranec savojský hrabě Amadeus VI., zvaný „zelený hrabě“, který z Itálie vypravil malou flotilu. Ta nejprve obsadila několik měst na egejském pobřeží a pak proplula úžinami a zaútočila na černomořská města, která se většinou poddala bez boje nebo jen po malém odporu. Pouze Mesembrie se dlouho bránila, avšak nakonec podlehla i ta, takže Bulharům zůstal jen přístav Varna. Ivan Alexandr byl nucen začít jednat o mír, podle kterého ponechal Byzanci Sozopol, Anchialo a Mesembrii a propustil Jana V. s jeho družinou po Dunaji k moři, kam císař přibyl v lednu 1367.

Uherská vláda ve Vidinu netrvala dlouho. Valašský vojvoda Vladislav se s Ludvíkem brzy znepřátelil a vytáhl proti Sedmíhradsku. Když Ludvík I. viděl, že trvale Vidinsko neudrží, raději je někdy počátkem roku 1370 vrátil Ivanu Stracimirovi, který měl pouze uznat formálně uherskou svrchovanost. Návrat Stracimira byl doprovázen i povstáním proti františkánům, kteří byli z Vidinska vyhnáni a mnozí z nich na útěku zabiti. Při bojích proti Uhrům pomáhal Ivanu Alexandrovi i dobrudžský despota Dobrotica. Jako výraz uznání mu pak bulharský car odstoupil Varnu, Emonu a Kozjak, čímž se z Dobrudže stalo významné nárazníkové území mezi Bulharskem a Byzancí.

Za bulharsko-byzantské války se turecká moc nerušeně šířila dále na západ a zachvátila nakonec celou Thrákií až po předhůří Staré planiny. Přesný časový sled tureckého postupu není ovšem znám, neboť časové údaje se rozcházejí: předpokládá se, že ještě v roce 1364 (podle jiných údajů až roku 1369) obsadili Turci Plovdiv a rovněž Starou Zagoru, čímž získali důležité opěrné body jižně od Staré planiny a severně od Rodop.

Císař Jan V. nemohl v této době proti Turkům zasáhnout, neboť se zdržoval v západní Evropě, kde se znovu snažil získat pomoc. V roce 1369 navštívil Řím, kde jednal marně s papežem Urbanem V. a přestoupil zde dokonce ke katolictví, což však nebylo konstantinopolským patriarchátem uznáno za právoplatné. Proti Turkům vystoupili namísto Byzance srbský vzdorokrál Válkašin vládnoucí v Makedonii a jeho bratr Ugleša. Jejich akce měla i sympatie Bulharska, avšak Ivan Alexandr se již výsledku této války nedočkal, neboť 13. února 1371 zemřel. V jeho osobě ztratilo Bulharsko jednoho z nejschopnějších panovníků, řídicích stát v těžké době, a to právě v čase, kdy vyvstalo turecké nebezpečí, nabývající tentokrát hrozivých rozměrů.

BULHARSKO ZA IVANA ŠIŠMANA.

VIDINSKÉ CARSTVÍ IVANA STRACIMIRA

Smrtí Ivana Alexandra skončila i formálně existence jednotného bulharského státu, který ovšem i tak v závěru jeho vlády existoval již jen teoreticky. Již někdy před rokem 1360 totiž car odevzdal Vidinsko do správy svému synovi z prvního manželství Ivanu Stracimirovi (1356–1396), takže když se nástupcem Ivana Alexandra na bulharském trůně stal jeho prvorozený syn z druhého manželství (se Sárrou-Theodorou) Ivan Šišman (1371–1393), došlo k faktickému odtržení Vidinska. Navíc v dobrudžském despotátu vládl nadále Dobrotica a na samostatnosti Dobrudže nic nezměnila ani jeho smrt, k níž došlo zřejmě roku 1385 nebo počátkem roku 1386. Ani Dobrudža nebyla připojena zpět k Bulharsku, neboť jí získal jeho syn Ivanko.

K určitým změnám došlo naproti tomu na poli církevním. Roku 1375 se stal tärnovským patriarchou Evtimij, nejprve žák Grigorije Sinaiského a poté nejlepší žák Teodosija Tärnovského v Kilifarevě. Po určitou dobu se zdržoval na Athosu v zoografském klášteře, odkud byl z neznámých příčin vypovězen na ostrov Lemnos. Po návratu do Bulharska žil v ústraní v okolí Tärnova a po smrti patriarchy Joanikije II. byl sám zvolen za jeho nástupce. Jako patriarcha se zasloužil o upevnění církevní správy a zlepšení kázně duchovních. Sám byl plodným církevním spisovatelem a napsal několik prací o bulharských světcích, jako byli Ivan Rilský, Ilarion Maglenský, Paraskena a další, jejichž ostatky byly chovány v Tärnovu. Evtimij ovšem nesdílel nesmiřitelné stanovisko někdejšího patriarchy Teodosija II. o rovnocennosti patriarchálního titulu tärnovského a konstantinopolského a uznával nadřazenost cařihradského patriarchátu. Rovněž literární škola, kterou v Tärnovu založil, se inspirovala především pracemi řeckými. Tato škola přežila i pád bulharského státu.

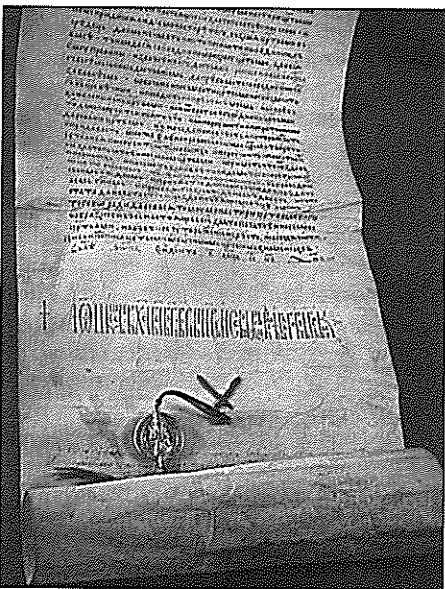
Naděje na zastavení tureckého přívalu se upíraly k Válkašinovi a Uglešovi. Oba vytáhli v létě 1371 s vojskem k Adrianopoli, kde se 26. září u obce Črnomen (Čirmen) na řece Marici srazili s vojskem Murada I. Srbové byli na hlavu poraženi, Válkašin i Ugleša padli. O několik měsíců později – 4. prosince 1371 – zemřel i srbský král Štěpán Uroš V. a Srbsko se rozpadlo definitivně na několik samostatných států (despotátů).

Porážkou Srbů na řece Marici se Turkům otevřela cesta dále na severozápad. Turecké oddíly obsadily Samokov a Ichtiman, pronikly do Makedonie a oblehly Bitolu, kterou přes hrdinný odpor obránců dobyly. Zároveň začali Turci pronikat jednak údolím Strumice na sever, jednak do Rodop. Turecký postup byl doprovázen jednak kolonizací Rodop, jednak masovým vysídlováním obyvatelstva. Turci také ve velkém měřítku prodávali zajaté obyvatelstvo do otroctví. Ačkoliv katolická církev formálně zakazovala křesťanům vlastnit křesťanské otroky a obchodovat s nimi, byli hlavními „odběrateli“ dubrovničtí a benátská obchodníci, kteří je pak prodávali dále, především na Kypř a Krétu. Proti tureckým nájezdníkům se proto domácí obyvatelstvo tvrdě bránilo. Oproti minulým válkám s Byzancí, kdy pevnosti často bez boje přecházely z „ruky do ruky“, byl proto prakticky o každé město sváděn urputný, ovšem lokálně omezený boj.

Mezinárodní postavení všech třech bulharských států se brzy ještě zhoršilo. Po bitvě u Črnomenu musel Ivan Šišman uznat vazalskou závislost

na Muradovi, kterému dal za ženu svou sestru Tamaru. Z pozdějších tureckých zpráv vyplývá, že car musel odvádět Muradovi poplatek. Nedobře se vyvíjela situace i na východě. V Byzanci proti Janu V. vystoupil roku 1373 jeho syn Andronik, pozdější císař Andronik IV. (1376–1379). Do sporu vstoupila jednak janovská republika, ale také a především sám Murad I. Kdysi mocný císař se fakticky stal vazalem osmanské říše a přestal hrát samostatnou politickou úlohu. Rovněž ve vardarské Makedonii se situace vyvinula podobně, když se syn Válkašina Marko poddal dobrovolně Turkům a stal se vazalem Murada I. Ten mu ponechal panství nad Prilepem a okolím a zavázal si jej poslušností a spojenectvím. Protože Turci již značně pokročili při obsazování Rodop, dostalo se především tárnovské carství Ivana Šišmana prakticky do osmanského obklíčení. Jako turecký vazal Marko skutečně často bojoval na straně Turků a nakonec coby jejich spojenec roku 1395 v boji proti valašskému knížeti Mirčovi Starému (1386–1418) i padl. Marko se stal, podobně jako Momčil a Válkašin, námětem mnoha bulharských a srbských epických písní, tvořících jako celek mohutný lidový epos. Paradoxně – i v tomto případě v naprostém rozporu se skutečností – je v těchto písních ovšem Marko opěvován jako národní hrdina a bojovník proti Turkům.

Hlavní útok Murada I. proti Bulharům začal roku 1380, kdy se sultán vypravil proti tárnovskému carství. Nejprve zaútočil na Sofii, která se statečně bránila. Podle tureckých zpráv vloudil se pak mladý Turek Sondek, vydávající se za přeběhlíka, k sofijskému županovi Jankovi, kterého pak na lovu zajaal a s tureckým oddílem odvedl do Plovdivu. Tamní velitel turecké posádky Indže Balaban potom vytáhl proti Sofii, kde vypukla po zajištění Janka panika,

Listina cara Ivana Šišmana pro rilský klášter z roku 1378

a v roce 1382 se město vzdalo. Kruh kolem državy Ivana Šišmana se stále zmenšoval: v roce 1386 se Murad obrátil proti srbskému králi (fakticky vládnoucímu ovšem jen v centrálním Srbsku) Lazarovi Hrebeljanovičovi (1371–1389) a ovládl údolí Nišavy včetně Pirotu a Niše, roku 1387 obsadil zbytek Makedonie a na čas i byzantskou Soluň. V téže roce se proti Muradovi spojili Lazar Hrebeljanovič a bosenský král Tvrtko I. (1353–1391) a bitvě u Pločniku nad řekou Toplicí Turky porazili. Členem této koalice byl i Ivan Šišman, i když sám nestačil do bitvy svá vojska poslat. Vítězství u Pločniku nicméně nemohlo turecký nápor trvale zastavit. Již v roce 1388 vyrazil Murad I. s třicetitisícovou armádou na nový pochod. Vojsko překročilo Starou planinu, obsadilo Oveč, Šumen, Madaru a další města. Oficiálním důvodem výpravy bylo

vymáhání poplatků, které údajně již několik let Ivan Šišman neplatil. Murad však využil tažení také k tomu, aby přivedl do vazalské záležitosti i oba zbývající bulharské vladaře – Ivanka a Ivana Stracimira, což se mu skutečně podařilo. Podle tureckých pramenů vojevůdce Ali paša nejprve marně obléhal Varnu, patřící Ivankovi, ale pak přitáhl k Nikopoli na Dunaji, kam se uchýlil i Ivan Šišman a kde se k Alimu připojil i sám Murad. Ivan Šišman byl nucen se vzdát a zavázal se zaplatit dlužné poplatky a vydat Turkům Drěstář (Silistru). Avšak jakmile Murad s armádou odtáhl, vzepřel se car tureckým požadavkům a chystal se k novému boji. Murad znovu oblehl Nikopol a přinutil Ivana Šišmana k poslušnosti.

ZÁNIK DRUHÉHO BULHARSKÉHO CARSTVÍ

Po neúspěšné obraně proti Turkům roku 1388 byl Bulharsku dopřán krátký oddych, protože Murad se příštího roku vypravil znovu do Srbska, aby si definitivně podrobil tamní knížata. V jeho vojsku byli i křesťanští vazalové, dost možná i Marko. Muradovi s postavilo na odpor spojené vojsko knížete Lazara a krále Tvrtka, posílené oddíly knížete Vuka Brankoviče a pomocnými sbory Uhrů, Bulharů a Albánců. K rozhodující bitvě došlo na den svatého Víta (*Vidov dan*) – 15. (28). června 1389 – na Kosově poli. Ještě před započatím boje se do Muradova stanu vplížil srbský bojovník Miloš Obilić (Kobilic) a sultána zavraždil. Na průběh bitvy jeho čin neměl vliv, protože velení se ihned chopil Muradův syn a nástupce Bayezid I. (Bajazid; 1389–1402), zvaný pro svou rychlost *Ildirim* (blesk). V boji byl zajat kníže Lazar i další srbsští velmoži, které Bayezid nechal po bitvě popraviti. Kosovská bitva je dnes pod vlivem pozdějších lidových epických písní v historické paměti Srbů chápána jako národní katastrofa, přičemž lidové písně neprávem připisují porážku údajně zradě Vuka Brankoviče. Ve skutečnosti skončila bitva nerozhodně a převaha byla spíše na straně protiturecké koalice. Do vývoje však neblaze zasáhl uherský král Zikmund Lucemburský (1387–1437), který vpadl do Srbska ze severu a snažil se získat část jeho území. To přinutilo vdovu po Lazarovi Milicu, vládnoucí za nedospělé syny Štěpána a Vuka, aby přistoupila na turecké podmínky a uzavřela nevýhodný mír, rovnající se téměř kapitulaci. Srbsko se stalo vazalským státem osmanské říše, které muselo vojensky pomáhat a odvádět roční daň. Navíc byly na srbském území rozmístěny turecké posádky.

Podrobení Srbska uvolnilo Bayezidovi ruce k dalšímu výboji proti Valašsku. V roce 1391 se jeden turecký oddíl přeplavil přes Dunaj, zaútočil na valašského knížete Mirču Starého a na jaře 1392 učinil výpad až do jižních Uher. Zikmund Lucemburský útok odrazil a turecký oddíl zcela rozbil. Ivan Šišman ihned využil situace a začal vyjednávat se Zikmundem o pomoc proti Turkům. Protože ta mohla přijít nejrychleji po Dunaji, odebral se car do Nikopole. S odstupem půl tisíciletí dnes vidíme, že bulharský car přecenil Zikmundovy možnosti a špatně odhadl situaci. Bayezid totiž ve snaze chránit si týl a definitivně skoncovat s neposlušným vazalem vytáhl na jaře 1393 přes Starou planinu proti Tárnovu a oblehl je ze třech stran.

Protože car odjel do Nikopole, stal se prvním mužem ve městě patriarcha Evtimij. Obyvatelstvo, jím vedené, se rozhodlo hájit město až do konce. Obrana

města, kterou popsal Evtimijův žák Grigorij Camblak, probíhala úspěšně po tři měsíce. Bayezid již dospěl k názoru, že Tärново nezíská a chtěl od města odtáhnout s nepořízenou. Tehdy se však jednomu tureckému oddílu podařilo prorazit bránu u pevnosti Carevec. Oblehatelé využili vzniklé paniky a 17. července 1393 Tärново obsadili. Zřejmě ve stejné době jiná turecká armáda zaútočila proti dobudžskému despotovi Ivankovi. Podrobnosti nejsou známy, ale v roce 1393 každopádně dobyli Turci jak Ivankovo hlavní město Kaliakru, tak i přístav Varnu. Dobrudžský despotát přestal existovat.

Podle Camblaka nastaly po dobytí Tärnova dny hrůzy. Turečtí vojáci zničili carské paláce, vyplenili kostely a hlavní patriarší chrám Nanebevzetí přeměnili v mešitu. Patriarcha Evtimij byl sesazen z úřadu a poslán do vyhnanství v bačkovském klášteře, kde roku 1402 zemřel. Ještě před svým odchodem z Tärnova však vymohl na sultánovi Bayezidovi slib, že obyvatelstvu nebude ubližováno. Jakmile však sultán odjel obléhat Nikopol, turecký velitel města svolal tärnovské bojary pod záminkou, že se s nimi chce poradit. Shromáždilo se skutečně 110 bojarů, které Turci obklíčili a pobili. Část předních rodin měšťanů byla vystěhována do Malé Asie, přičemž podle Camblaka „oddělili syny od otců a bratry od rodných bratrů“. Město dostalo tureckou posádku a bylo částečně kolonizováno Turky. Do jaké míry byl změněn jeho etnický charakter, se však dá těžko říci. Každopádně zřejmě nemalá část Bulharů v Tärnovu zůstala, neboť jeho slovanský charakter se připomíná ještě v 15. století.

Po obsazení bulharského hlavního města oblehli Turci Nikopol a zakrátko ji dobyli. Do zajetí zde padl i Ivan Šišman, jehož další osud není zcela jasný, neboť

Pevnost Vidin na Dunaji se stala poslední výspou bulharské samostatnosti – pod náparem Turků padla na podzim 1396

prameny si odporují. Podle jedné zprávy byl car odveden do Plovdivu, kde buď zemřel ve vězení, nebo byl popraven roku 1395, jiný letopis hovoří o jeho popravě ihned po pádu Nikopole. V každém případě car zánik svého panství o mnoho nepřežil. Jeho starší syn Alexandr přestoupil na islám a stal se pak tureckým místodržitelem ve Smyrně, zatímco mladší syn Fružin se opakovaně pokoušel se zahraniční pomocí získat opět tärnovský trůn. Tragický osud posledních Šišmanovců a především záhadná smrt Ivana Šišmana našly odraz v řadě lidových pověstí a písní.

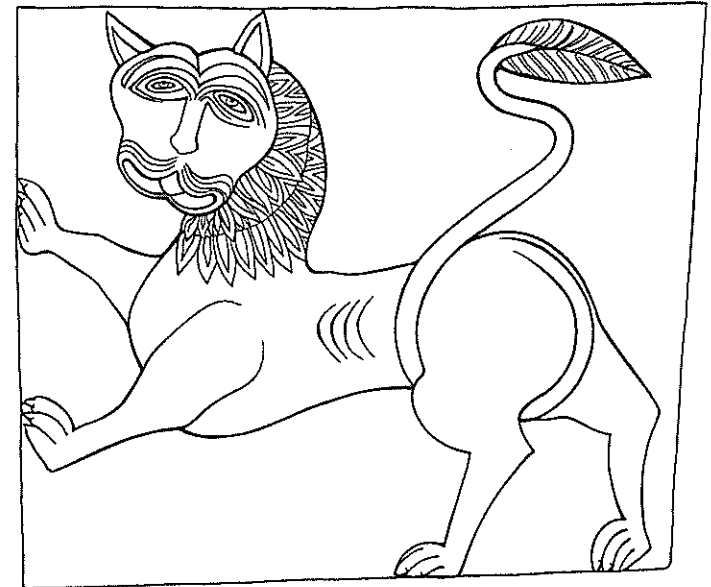
Poslední výspou někdejšího mocného bulharského státu zůstalo „vidinské carství“. Ivan Stracimir byl tureckým vazalem a po pádu Tärnova byl přinucen přijmout na své území turecké posádky, které měly za úkol chránit Dunaj před možným uherským vpádem. Po porážce valašského knížete Mirča v bitvě u Rovine nad řekou Jalovicí 17. května 1395 (jde o stejnou bitvu, ve které jako turecký vazal zahynul Marko) se Turci usadili i na sever od Dunaje a začali ohrožovat Uhry také z Valašské nížiny. Zikmund Lucemburský proto proti nim zorganizoval křížovou výpravu, která měla dosáhnout Cařihradu a pomoci byzantskému císaři Manuelu II. (1391–1425). Na jaře 1396 opustila šedesátitisícová křížácká armáda shromážděná u Budína Uherskou nížinu a postupovala podle Dunaje k Vidinu. Ivan Stracimir ihned vypověděl Bayezidovi poslušnost, vyhnal tureckou posádku a otevřel brány města křížákům. Ti se zde však nezastavili a pokračovali podle toku Dunaje k Orjachovu, které dobyli a postupovali dále k Nikopoli. Tam však mezitím přispěchal Bayezid a v rozhodující bitvě 25. září 1396 utrpělo křesťanské vojsko strašnou porážku. Zikmund sám se zachránil útekem po Dunaji do Černého moře, odkud se dostal lodí do Cařihradu a pak oklikou přes Dubrovník domů.

Bitva u Nikopole znamenala i konec pro panství Ivana Stracimira. Sultán Bayezid obsadil Vidin a poslal jeho vládce do vyhnanství v Malé Asii, kde zemřel. Jeho syn Konstantin se zachránil útekem do Uher a nakonec našel útočiště u srbského despoty Štěpána Lazaroviče.

Tak roku 1396 skončil po více než 200 letech druhý bulharský stát svou existencí. Na dobu téměř pěti století se Bulharsko dostalo pod vládu Turků, kteří silně ovlivnili jeho další vývoj.

DĚJINY BULHARSKA

JAN RYCHLÍK
A KOLEKTIV

 NAKLADATELSTVÍ
LIDOVÉ NOVINY